

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/4 2018 s. 2078-2118, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

UYGUR SİVİL BELGELERİNDEKİ HESAPLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞINDAN HAREKETLE UYGURLARDA HESAP KAVRAMI VE KÜLTÜRÜ*

Şermin KALAFAT**

Geliş Tarihi: Eylül, 2018

Kabul Tarihi: Kasım, 2018

Öz

Hesap, sayıların çeşitli matematik işlemlerinde kullanımını konu alan bilim dalıdır. Zaman tayininden vergi alımına, alan hesabından pazar alışverişine kadar basit veya karmaşık çok geniş sayma eylemlerinin sistemleşmiş alanı olan hesap ilmi, şehirleşmenin ve medeniyetleşmenin bir işareti olarak takibe muhtaçtır. Bugüne kadar Eski Türkçe Dönemi'ndeki sayı adları, sayı sistemleri ve bunların kullanıldığı yerlere ilişkin tespitler, araştırmacılar tarafından ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak devrin söz varlığında geçen *sa-*, *san-*, *sana-*; *sakış*, *sagış*, *artuk*, *eksük*, *kat*, *bölüg*, *üçkil*, *törtkil vb.* gibi kelimeler hesap kültürü açısından incelenmemiştir.

Türk yazı dili tarihi açısından bakıldığında, Osmanlı Dönemi'nde yazılmış hesapla ilgili kaynaklara ulaşılabildiğinden, bu dönem için Türklerdeki hesap kültürüne dair bir kanaat oluşturulabilmektedir. Ancak Eski Türkçenin (6-13. yy.) Türklerin matematik veya hesap sistemleriyle ilgili bilgilerini gözlemleyebileceğimiz metinleri elimize ulaştığından, Türklerin bu dönemdeki hesapla ilişkileri tam olarak bilinmemektedir. Köktürk ve Uygur devrinden zaman tayini ile ilgili bazı bilgiler ortaya çıkmışsa da bunlar Osmanlıdan önce Türklerdeki hesap kültürünü anlamak açısından yetersizdir. Bu açıdan Uygur sivil belgeleri bir yol gösterici olabilir.

Bu çalışmada Uygur sivil belgelerindeki hesapla ilgili söz varlığına göre Uygurlar Dönemi'ndeki Türk hesabı hakkındaki tespitlerimiz paylaşılacaktır. Araştırmanın Türk bilim dili, matematik ve kültür tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Uygurlar, Uygur sivil belgeleri, hesap, kavram alanı, hesap kültürü.

* Bu yazı Eski Türkçede Hesapla İlgili Söz Varlığı ve Eski Türklerdeki Hesap Kültürü Üzerine başlığıyla, 1-7 Haziran 2018 tarihleri arasında Moğolistan'da düzenlenen Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulup, makale şeklinde yeniden geliştirilerek ve başlığı değiştirilerek yayıma hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi; İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serminkalafat@gmail.com.

**CONCEPT AND CULTURE OF ACCOUNTING IN UIGHURS WITH
REFERENCE TO THE ACCOUNT VOCABULARY IN UIGHUR
CIVIL DOCUMENTS**

Abstract

Accounting is a technique which deals with association and dissociation of numbers in mathematical operations. These operations, which cover simple or complex operations ranging from determination of time to taxation, delimitation of area to market operations is an evidence of urbanization and civilization. From the point of view of the history of Turkish literary language, sources related to accounting from the Early Ottoman period are extant and as a result, a clear idea about the relevant practices can be made for that period. When it comes to earlier Turkish cultures, researchers have attempted to identify the enumeration terminologies, number systems and the contexts where they were used in the Old Turkish period. However, some current terms of this early period such as *a-*, *san-*, *sana-*; *sakış*, *sağış*, *artuk*, *eksük*, *kat*, *kata*, *bölüg*, *üçkil*, *törtkil* etc. have not been examined in terms of accounting culture. Since the texts about accounting from Old Turkish (6th-13th centuries) lack, capacities of these populations are not thoroughly studied albeit some information about activities regarding to time designation from Kokturk and Uigur periods have been revealed. Uighur Civil Documents, an important source of this study, offer some additional and new hindsight in this respect.

In this study, our findings of the Turkish account during the Uighur period will be shared according to the vocabulary of the account in Uighur Civil Documents. It is thought that our work will contribute to Turkish scientific language history, mathematics history and cultural history studies.

Keywords: Uighurs, Uighur civil documents, account, conceptual field, account culture.

Giriş

Hesap, sayıların çeşitli matematik işlemlerinde kullanımını konu alan bilim dalıdır. Zaman tayininden vergi alımına, alan hesabından pazar alışverişine kadar basit veya karmaşık çok geniş sayma eylemlerinin sistemleşerek sayısal veriler ile ortaya konmasıdır.

Sayı sistemleri yerleşik hayatın uygarlığın göstergelerindedir. Birler basamağından binler basamağına kadar *vd.* olanlar sayı sisteminin omurgasını oluştururlar. Bu bakımdan basamak kavramının sayı sisteminin omurgasını oluşturduğu söylenebilir.

Asya Hun İmparatoru Mete Han'ın orduda oluşturduğu onluk sistem, yani bugünkü matematiksel ifadeyle basamak kavramı, bir miras olarak Türklerin sayı sistemlerinin temelini teşkil eder. Bununla birlikte tekil sayı ifadelerinin rakama dönüşme süreci Köktürkler döneminden itibaren bugünkü gibi küçük sayıların önüne büyük sayıları getirerek çoğaltma yoluyla yapılabildiği gibi, birleşik katmanlı yapıların kullanımıyla da gerçekleşir. Bu ikincil kullanımla daha sık bir biçimde karşılaşılr ve bu sayı katmanları sayıların art arda dizilişi *yüz min elli beş min altı yüz on üç* '155613' (Karamanlıoğlu, 1994, s. 101) veya *artuki* 'fazlası', *egsük* 'eksiği', *taki / dahi*, *vü*, *örki* gibi ilave sözler getirilerek oluşturulur (Kaymaz, 2002, s.

749; Tokyürek, 2014, s. 4). Ör. *otuz artuki üç '33'* (BK D 4, Ercilasun, 2016, s. 576); *elig egsük miñ yıl '950 yıl'* (Boescheten, Vandamme ve Tezcan, 1995, s. 1-48'den aktaran Kaymaz, 2002, s. 754), *tokuz ör[ki begler isig] öz bultılar 'doksan dokuz hükümdar hayat buldular'* (1719-1720 Elmalı, 2016, s. Notlar) gibi.

Sayma eylemi Türkçenin söz varlığında Köktürk Dönemi'nden itibaren kendini gösterir. Bunun en önemli delili *sa-* 'saymak' fiilden türemiş olan *san* 'sayı' kelimesidir. Hesaplamak eylemini tanımlamak içinse sayı ve rakamdan çok daha fazlasına ihtiyaç vardır. Çünkü hesaplama işinde *saymak* sadece ikincil bir eylemdir.

Hesabın tarih sahnesindeki varlığı yazıdan çok daha öncedir. Yazıyla birlikte hesabın kayda geçiş süreci beraberinde muhasebeyi doğurmuştur. *Muhasebe* 'karşılıklı hesaplaşmak' demektir (Erişim 11.03.2018). Terim olarak ise 'mal ve paranın deftere işlenmesi ve onların hesabının tutulması' anlamındadır. Muhasebe, yani hesabın kaydını tutmanın tarihi Mısır medeniyetine kadar gider. Eski Mısır'da papirüs üzerine yazılı kayıtlarda bir ambar çıkış kaydının yapılması için belgenin iki nüsha şeklinde düzenlenerek üzerine tarih ve kişi kaydı yazıldığı bilinmektedir. Günümüzde *hesap* ve *hesaplamak* kelimeleri anlam ve yer olarak daha çok, muhasebede alt bir birim olarak kendini gösterir. Buna göre hesap, gelir ve giderlerin yazıldığı çift yanlı bir cetvel anlamındadır (Güvemli, 1995, s. 1-8). Bu çalışmada ise hesap kavramı 'hesaplamak' eyleminin sağladığı geniş bir kavram alanı olarak 'hesap işlemi' anlamında ele alınmıştır.

Türklerde hesap kavramıyla ilgili çok eski tarihlere dayalı müstakil bir eser yoktur. Buna rağmen, devletten halka her aşamada hesapla bir uğraşı vardır. Ticari hayata, devletin ekonomik durumunu kontrol etmeye verdikleri önem sebebiyle Türklerin hesap algısını ve kültürünü muhasebeden ayırmak mümkün değildir. Hesabın kaydı, öncelikli bir durum olarak devletin bekası için elzemdir ve bütün medeniyetlerde olduğu gibi Türklerde de en çok devlet mekanizmasında görülür. Bu sebeple devletleşme, şehirleşme ve medeniyet oluşturma sürecinde ekonomi hep başrolde olmuş ve 'devletin hesabı'¹nin kontrolü için pek çok yola başvurulmuştur.

Devlet gelirinin en güçlü ve en iyi şekilde artırılması vergi koymak ve toplamakla sağlanır. Bu sebeple, devletin hesabının vergiye dönük yanı daha güçlü olmak zorundadır (Güvemli, 1995, s. 2). Türklerde vergi sisteminin temelleri Köktürk Kağanlığı'ndan öncelere götürülebilir. Çin kaynaklarında Köktürklerin vergilerini verdiklerine dair hesapları *onların vergileri asker ve at idi. Arabalarının kenarlarına ağaç çentik (oyma) ile hesap yaparlardı.*

¹ Bu ifadeyi ilk kez kullanan Fazlıoğludur (bk. 2010).

Ayrıca altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı. Beklerler, ay tamamlandığında arabanın kenarına bunu belirterek işareti yaparlardı. şeklinde yaptıkları anlatılmıştır (Taşağıl, 2012, s. 97-98). Köktürkler güçlü dönemlerinde Çin'i vergiye bağlamışlardır (Ercilasun, 2016, s. 448). Uygurlar Dönemi'ndeki vergi sistemleri için de Özyetgin'in ayrıntılı çalışmasına bakılabilir (bk. 2004a). Bu çalışmada Özyetgin sadece vergi terimlerini vermemiş, vergiyi bir kavram olarak düşünerek vergi mükellef ve toplayıcılarının isimlerini, vergi iş ve yükümlülüklerini de belirtmiştir. Bu bilgiler Türklerdeki vergi sisteminin ve yönetiminin gelişmişliğinin bir sonucu olarak görülebilir.

Hesap kavramı ve devletin hesabı elbette bir tek vergilere bağlanamaz. Hesabı eyleyenler arasındaki hukuki ilişkiler, mal ve sermayeler, bunların zaman içindeki değişimleri, bu hesapların kayda geçmesine yardımcı hesap araçları, kayıt yapılan her türlü taş, kâğıt vb. hesap kayıtları, kayıtlardaki ölçü birimleri gibi her türlü bilgi hesapla ilgili terim alanını verir.

Hesap bir kavram olarak düşünüldüğünde *nesnesi, türü, eylemi, sorusu, değişkeni, eyleyenleri, kaydı* ile birlikte bir varlık gösterir ve bir *hesap kültürü* oluşturur. Bu sebeple, hesap kavramını bütüncül düşünmek ve bir hesabın yapıldığının farkına varmak için bu unsurlardan hareket etmek gerektiğini söylemek mümkündür.

Örneklem ve Yöntem

Köktürk Dönemi'nden günümüze ulaşan belgeler II. Köktürk Kağanlığı'na ait Moğolistan'daki Orhon Irmağı ve çevresinde bulunan yazıtlardır. Bu dönemdeki belgelerin sınırlılığı hesapla ilgili söz varlığı açısından az bir veri sağlar. 6. yy.da tarih sahnesinde varlık gösteren Uygurların siyasî tarihi üç döneme ayrılır: 1. Erken Dönem (6. yy.-744); 2. Bozkır Kağanlığı Dönemi (744-840); 3. Batı ve Güneybatı Uygur Devletleri Dönemi (840-1206). İlk dönemleri hakkında Çin kaynaklarından haberdar olunan Uygurların, son dönemleri Moğolistan topraklarında bir kağanlık olarak varlık gösterebildiklerinden daha takip edilebilirdir. Uygur Dönemi Türklerin yerleşik hayata geçtikleri ticaret ve ziraatte ileriye gittikleri bir dönemdir.

Bu dönem metinlerinin büyük bir kısmı dinî içeriklidir. Din dışı konuları kapsayan belgeler ise 20. yüzyıl başında Fin, Rus, İngiliz, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların Doğu Türkistan'a düzenlediği arkeolojik araştırma gezilerinin sonucunda gün yüzüne çıkan, Uygurların üçüncü dönemini kapsayan, Koço Turfan Uygur Hanlığına ait muhtemel tarihlendirmesi 13-14. yüzyıllara kadar giden sivil belgelerdir (Özyetgin, 2014, s. 20). Bu sebeple, hesapla ilgili söz varlığına bakmak için bu belgelerden yararlanılmıştır.²

² İncelemede kullanılan Uygur sivil belgeleri ve çevirileri için Özyetgin (2014) ve Ayazlı'nın (2016) çalışmalarından faydalanılmıştır.

Çalışmadaki asıl amaç, Uygurlar Dönemi'nde Türklerdeki hesap kültürünün söz varlığı açısından ortaya konulmasıdır. Örneklemedeki söz varlığı, hesap kavramını ve onun oluşturduğu kültürel çevreyi verecek şekilde işlenmeye çalışılmıştır. Bunun için bir kavram alanı tasnifi oluşturulmuştur. Bu tasnif hesapla ilgili olduğu kadar, hesabın dildeki ifadesini de kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Cümle bazında alınan örneklerde, hesapla ilgili kelimelerin varsa etimolojik yapısı köşeli parantez [] içerisinde verilmiş, ardından Eski Türkçe Dönemi ile ilgili gramer ve sözlüklerdeki anlamları ile Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk'te geçen anlamlarına yer verilmiştir. Çalışmanın örneklemini oluşturan söz varlığının tarandığı kaynaklardaki örneklerin aktarımında makalenin bütünlüğünün sağlanması için ortak bir imla kullanılmıştır.

Hesap Kavramını Şekillendiren Yapılar

1. Hesabın nesnesi

Hesaba ilişkin isim verisi nesneyi³ verir. Nesne, yani isim kategorisi, hesap işleminin başlangıç ve sonucunun hangi unsur üzerinden gerçekleştiğinin cevabıdır. Bu cevap, işlemin ne türden çözüleceği ve nasıl bir işlem sürecinden geçerek sonuca ulaşılacağına ilk ipucudur. Nesnenin katı, sıvı, gaz gibi niteliği veya ticari bir mal oluşu nesne hakkındaki durumları gösterir ve hesaplama, nesnenin durumuna göre yapılır.

Eski Türkçe Dönemi'nde hesap kavramına işaret eden nesne bulguları şöyledir:

1.1. Mal

Mal, çok geniş bir terim olarak hesap kültürü içerisinde yerini alır. Türkçe Sözlükte *mal* terimi “1. Bir kimsenin, bir tüzel kişinin mülkiyeti altında bulunan, taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü; 2. Büyükbaş hayvan 3. *tic.* Alınıp satılabilen her türlü ticaret eşyası” şeklinde tanımlanır (Erişim 08.03.2018). Osmanlı matematik eserlerinde mal teriminin birden fazla karşılığı vardır: 1. Para, nakit, hesap işlerinde kullanılan miktar meblağ, 2. Tam kare, her sayının kendisiyle çarpımının sonucudur $3 \times 3: 9=3^2$ gibi. 3. Bilinmeyen niceliğin karesi, yani x 'in kendisiyle çarpımının sonucudur; x^2 gibi (Kalafat, 2015, s. 465). Uygurlar Dönemi'nde ise *mal* terimi günümüzdeki anlamından uzak değildir. Alışveriş etkinliğini sağlayabilecek her türlü eşya, hayvan, yiyecek veya içecek mal olarak değerlendirilir, alınır ve satılır.

Hesap işleminde mal iki şekilde kullanılır: Birincisi malın ne olduğu belirtilmeden sadece, miktarı ile nitelenerek hesaplanan bir belirsiz nesnedir. İkincisi ise türü ve miktarı belli olan belirli bir nesnedir.

³ Burada nesneden kasıt söz diziminde geçen nesne dediğimiz öge değildir.

1.1.1. Belirsiz Nesne

Aşağıdaki iki terim genel olarak mal ve mülkü temsil edip içeriğinin ne olduğu tam olarak bilinmeyen nesneyi verir.

Ed: mal, mülk. [EDPT *ed* ‘mal, mülk’ Clauson, 1972, s. 33b; ETG *ed* ‘madde, mal’ Gabain, 2003, s. 263; EUTS *ed* ‘mal mülk, servet’ Caferoğlu, 2011, s. 68; KB *ed* ‘ipekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan kıymetli şeyler’ *yarı arttı ed* 618 Arat, 2007, s. 77; DLT¹ *ed* imal edilmiş mal, iyi şans, iyiye işaret’ I, 79/9 Atalay, IV 2006, s. 167; DLT² *ed* ~ *ēd* ‘kumaş vb. imal edilen her şey’ 52/37 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 632].

EUN *ed t(a)var üze bayumak* ‘mal mülk ile zengin olmak’ (65).

SUK *elig yasdukluk edni men sadı adak toğokka kelürüp birür men* ‘Elli yastukluk malı ben Sadı Adak Todok’a getirip veririm’ (Mi26, 8).

Tavar: mal, mülk. [EDPT *tavar* ‘mal, mülk; ipek, şam kumaşı’ Moğ. *tabar* kelimesinden ödünçlemedir. Clauson, 1972, s. 442b; ETG *tawar* ‘mal, mülk, davar’ Gabain, 2003, s. 297; EUTS *tavar* ‘davar, mal, ticaret eşyası’ Caferoğlu, 2011, s. 228; KB III *tavarıg* ‘davar, mal, eşya’ Arat, 1979, s. 429, 2802 *kamug neñ tavarıg biligli kerek* Arat, 2007, s. 292; DLT¹ *tavar* ‘mal, davar’ III, 338-11 Atalay, IV 2006, s. 586; DLT² *tawar* ‘mal, eşya’ 55/41 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 863].

SUK *bo tavarıñ s(a)tıgı elig tas bözni aram ay içinte berür men.* ‘Bu malın satış ücreti olan elli büyük kumaşı birinci ay içinde veririm’ (Lo16,4-5-6).

1.1.2. Belirli Nesne

Aşağıdaki kelimeler, hesap işleminde belirli nesneyi verir. Bunların içerisinde hazine ‘bütüncül bir mal varlığı’ni temsil ettiği için belirsiz sayılabilir. Ancak, hazine kavramı metinlerde daha çok devlet hazinesi olarak ele alındığından içeriği altın, gümüş vb. her türlü meta ile algılanabilen bir kelimedir. Bu sebeple, belirli nesne olarak ele alınmıştır.

1.1.2.1. Hazine

Agılık: hazine, anbar. [EDPT *agılık* ‘hazine’ Clauson, 1972, s. 86a, ETG *agılık* ‘ambar, hazine’ Gabain 2003, s. 259, EUTS *agılık* ‘hazine, ambar, depo’ Caferoğlu, 2011, s. 6; EUTG *agılık* ‘hazine’ Eraslan, 2012, s. 548; KB III *agılık* ‘hazine’ Arat, 1979, s. 9; 4145 *agılıkka kalsa agıçı sini* Arat, 2007, s. 41; DLT Ø].

SUK *...bo yerniñ sıçısı öñtü yınak agılık sanlıg yer...* ‘bu yerin sınırını, doğu yönünde hazineye ait yer...’ (Sa03, 16-17).

Kaznak / kıznak: hazine. [EDPT Clauson kelimeyi *treasury* ‘hazine’ olarak verir. Kelimenin kökeninin Arapça olduğunu söyleyerek Türkçeye ödünçleme olarak Farsçadan geçtiğini söyler Clauson, 1972, s. 684; EUTS kıznak ‘hazine’ Caferoğlu, 2011, s. 178; KB III kaznak ‘Hazine’ Arat, 1979, s. 231, 2799 *saçılmasa ötrü ağı kaznakı* Arat, 2007, s. 291; DLT Ø].

SUK *elig kanpuka koço(?)taki /// kıznakka [ay] sayu iki yogun böz k[i]rür.* ‘50 kanpuya Koçodaki ...hazine evine...her ay iki kalın kumaş girer...’ (Lo04, 3-4).

1.1.2.2. Hisse / miras hissesi

Bölük: parça, kısım, hisse. [EDPT *bölük* ‘pay, kısım, hisse’ Clauson, 1972, s. 339b, ETG *bölük* ‘kısım, bölüm’ Gabain, 2003, s. 269, EUTS *bölük* ‘bölük, kısım, hisse’ Caferoğlu, 2011, s. 50; EUTG ‘bölük, bölüm’ Ersalan, 2012, s. 562; KB Ø; DLT¹ *bölük* ‘bölük’ I 385,13 Atalay, IV, 2006, s. 107; DLT² *bölük* ‘hayvan topluluğu (sürü), insan topluluğu (grup)’ Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 598, *bir bölük koy* ‘bir sürü koyun’, *bir bölük kişi* ‘bir grup insan’ 193-194/166 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 166].

SUK *yene iki bölük bo bitigtteki t(a)varka tutup...* ‘ve bu iki parça olan sözleşmedeki malı (kimin) aldığını...’ (WP06, 14-15).

SUK *samduküteki paynu bile t(e)ni {ten} ülüşlüg yarım eniz yerte m(a)ña teger bölük ülüşlüg yerim berzün.* ‘Samdukü’deki Paynu ile denk, hisseli yarım anızlı topraktan bana düşen hisseli kısmımı versin’ (Lo15, 8-9-10).

Öğ: pay, hisse. [EDPT Kelimenin anlamını Clauson sadece ‘ön’ olarak verir 1972, s. 167b].

SUK *negü kimimni orpak ayıg sınık barım bulğuça bolsa neçe oğlanlarım bolsa ol oğlanlar birle ten öğ ülüş kopı birür men* ‘evimde barkımda bulunan eşyayı neyim varsa kırık dökük malımı kaç tane çocuğum varsa onların hepsine eşit olarak paylaştırım’ (Ad03, 15-16-17-18).

Ülüş: pay, hisse. [EDPT Clauson, kelimenin eş anlamlısı olan *ülüğ* kelimesinden daha yaygın olarak kullanıldığını söyler. *üle-* ‘paylaşmak’ fiilinden türemiş olan kelime ‘pay, hisse’ anlamında kullanıldığı gibi ‘bölüm, fasıla, cüz’ anlamlarına da gelir Clauson, 1972, s. 153a; ETG *ülüş* ‘kısım, fasıl’ Gabain, 2003, s. 306; EUTS *ülüş* ‘hisse, pay, parça, bölüm, kısım’ Caferoğlu, 2011, s. 272; EUTG *ülüş* ‘pay, hisse, parça, bölüm’ 2011, s. 618; KB III *ülüş* ‘hisse, nasip, pay, kısım’ Arat, 1979, s. 505, 2133 *birisi budunka törü ol ülüş* Arat, 2007, s. 229; DLT¹ *ülüş* ‘pay, halk arasında taksim, hisse’ 62-18 Atalay IV 2006, s. 712; DLT² *ülüş* ‘pay, hisse’ 43/29

Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 932). Bu kelimededen türemiş olan *ülüşlög* ‘hisseli, bölünmüş’ EDPT Clauson, 1972, s. 154a].

SUK ...*koçotaki koçın apam birleki küdegüm tapmışka ülüşte tegmiş kira suvdun yerlerimni...* ‘...Koço’daki Koçın Apam ile damadım Tapmış’a pay düşmüş (miras kalmış) tarla, ark yerlerimi...’ (Sa12, 2-3).

SUK ...*Sultan [bukatu]n yüz iki bağlık uzun karıta böz alıp şuikü ögen üze suvaklıg surya birle ülüşlög maña tege altı er kömer borl[uk]umnu sultan bukaka togru tumltu sattım.* ‘...Sultan Apam’dan yüz tane iki katlı uzun bir arşın kumaş alıp, Şuikü kanalının üzerinde Surya ile hisseli olan kanalın bana düşen altı kişinin çalıştığı üzüm bağımı Sultan Apam’a tam ve kesin olarak sattım’ (Sa10, 2-5).

1.1.2.3. Hububat, meyve

Arpa: arpa. [EDPT Clauson sözcüğün Hint-Avrupa dillerinden ödünçleme olduğunu söyler, *arpa* ‘arpa’ 1972, s. 198b; ETG *arpa* ‘arpa’ Gabain, 2003, s. 261, EUTS *arpa* ‘arpa’ Caferoğlu, 2011, s. 20; KB III *arpa* ‘arpa’ Arat, 1979, s. 24, 6334 *örüm kedti arpa yidi öz teñin* Arat, 2007, s. 627; DLT¹ *arpa* ‘arpa’ I 343-1 Atalay IV, 2006, s. 36; DLT² *arpa* ‘arpa’ *at arpanı kürt kürt yidi* ‘at arpayı kürt kürt diye ses çıkararak yedi’ Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 556].

SUK *y(e)ne üç şıg arpatın artuk batsa ikigü teñ urug üntür<ü>p [] tarır biz men* ‘ve üç şıg arpadan fazla eksek ikimize eşit ekin yetiştiripekeriz’ (RH09, 16-17-18-19).

Bag: bağ, bahçe. [EDPT *bag* ‘bahçe, meyve bahçesi.’ Farsçadan ödünçlemedir Clauson, 1972, s. 311a; ETG *bag* ‘bağ, bahçe’ Gabain, 2003, s. 266; EUTS *bag* ‘bağ, bahçe’ Caferoğlu, 2011, s. 30; KB III *bag* ‘bağ, bahçe’ Arat, 1979, s. 51; 1807 *kişi köñli bag ol yaşargu suvı* Arat, 2007, s. 198; DLT¹ *bag* ‘bağ; üzüm asması’ III, 152-27 Atalay IV 2006, s. 59; DLT² *bāg* ‘üzüm bağı’ Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 569].

SUK ...*yeriñe s[uvı]ña bağıña...* ‘...yerine suyuna bağına...’ (WP06, 27).

Borluk: üzüm bağı. [EDPT *bor* ‘üzüm bağı’ bor +IUK Clauson, 1972, s. 366a; ETG *borluk* ‘bağ’ Gabain, 2003, s. 269, EUTS *borluk* ‘üzüm bağı’ 2011, s. 47, EUTG *borluk* ‘üzüm bağı’ Eraslan, 2012, s. 561].

SUK *bo borluk turıka töleç bolzun.* ‘Bu üzüm bağı Turi’ya tazminat olsun’ (Mi19, 16).

Bugday: buğday. [EDPT *bugday*; Kaşgarlı da sözcüğün buğday ve göçüşme ile budgay şekilleri görülür Clauson, 1972, s. 312b; ETG *bugday* Gabain, 2003, s. 270; EUTS *bugday*

'buğday' Caferoğlu, 2011, s. 51; KB III buğday 'buğday' Arat, 1979, s. 113, 140 *kör arslan bile koşni bugday başı* Arat, 2007, s. 30; DLT¹ *bugday* 'buğday' II, 235-10 Atalay IV, 2006, s. 111; DLT² *bugday* 'buğday', *urugluk bugday* 'ekmek için saklanan buğday'; *budgay* 'buğday' *Barsgan halkı bugday diyemez budgay der* 551/451 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 599].

E1 *tag teg telim bugday bolzun*. 'Dağ gibi çok buğday olsun' (96-97).

SUK *iki y(a)rım tagar bugday aldım*. 'İki yarım çuval/torba buğday aldım' (Lo18, 4).

Künçit: susam. [EDPT *künçit* kelimesi Toharca'dan ödünçleme olup, 'susam, tohum' anlamına gelir Clauson, 1972, s. 727b; ETG *künçit* 'susam' Gabain, 2003, s. 285; EUTS *künçit* 'susam yağı' Caferoğlu, 2011, s.122; EUTG *künçit* 'susam' Eraslan, 2012, s. 587; KB Ø; DLT Ø].

SUK *Küz yanıtta sekiz şiy künçit altım* 'Güz başında sekiz şiy susam aldım' (Lo24, 4-5).

Min: un. [EDPT *men* 'un' Clauson 1972, s. 766b, ETG *min* 'çorba' Gabain, 2003, s. 287; EUTS *min* 'un' Caferoğlu, 2011, s. 130; KB Ø; DLT Ø].

E1 *...orgu üdi bolmışta tegirmenke barıp m(i)n ögüp...* '...biçme zamanı geldiğinde değirmene gidip un öğütüp...' (54-59).

Örtkün: harman yeri. [EDPT *örtkün* 'harman yeri' ört- örtmek, kaplamak eyleminden türemiştir. Asıl anlamı 'ot yığını' olan bu kelimenin Clauson sadece Hakasçada *ürtün* 'harman yeri' anlamında kullanıldığını söyler Clauson, 1972, s. 206a; KB Ø; DLT¹ *örtgün* 'samani ayrılmış harman, çeç' III, 412-7 Atalay IV 2006, s. 465; DLT² *örtgün* 'çeç (tahıl yığını)' 622/519 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 790].

E2 *bo örtkünte tarıg üklizün*. 'Bu harman yerindeki mahsul artsın' (51).

SUK *örtgünte anuk bolmışta iki şıg arpanıj tüşin tilik toğrul alır*. 'Harman yerinde hazır olan iki şıg arpanın meyvesini (karşılığını) Tilik Tuğrul alır' (RH09, 5-9).

Kepez: pamuk, pamuk tohumu, yün. [EDPT *kepez* 'pamuk tohumu' Clauson, 1972, s. 692b; Ayazlı kelimeyi 'pamuk, yün' anlamında vermiştir 2016, s.145; KB Ø; DLT¹ *kebez* 'pamuk' I, 293-18 Atalay IV 2006, s. 289; DLT² *kepez* 'pamuk' 254/223 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 704].

SUK *maņa üsineke kepez kerek bolup sauriyaşiritin tört taņ [] kepez tüške altım*. 'Bana Usine'ye pamuk gerekli olunca Sauriyaşiri'den 4 taņ pamuğu faizi ile aldım' (Lo29, 1-4).

Tarığ: hububat, tahıl. [EDPT *tarığ* ‘hububat, tahıl’- ‘tarlayı sürmek’ eyleminden türemiş olan kelime *tarığ tarı-* şeklinde ikileme olarak cümlede görülür. Sözcük ekili toprağın ürünü anlamını da taşır Clauson, 1972, s. 537b; OTG *tarığ* ‘hububat, ekin’ Tekin, 2003, s. 253; ETG *tarığ, tarag* ‘ekin, ahfad, nesil’ Gabain, 2003, s. 297; EUTS *tarığ* ‘1. ekin, ekilmiş saha, 2. darı, hububat, 3. menşe, soy’ Caferoğlu 2011, s. 226, EUTG *tarığ* ‘ekin, nesil’ Erarslan, 2012, s. 606; KB III *tarığ* ‘ekin, tohum’ Arat, 1979, s. 113, 5590 *tarığçı tarığka irig bolsun* Arat, 2007, s. 55; DLT¹ *tarığ* ‘ekin, bitki; arpa, buğday; tane tohum, zahire; darı (Oğuzlarca) I, 19-17 Atalay IV 2006, s. 37; DLT² *tarığ* ‘Türklerin çoğunda buğday; bilhassa Oğuzlarda ise akdarı tahıl; tohum; ekin’ *ol tarığ arıttı* ‘o buğdayı temizledi’ 112/101 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 856].

SUK *Tog<r>ul[ka tarığ tarıgu] yer kergek b[olup] ///* ‘Toğrul’a hububat ekmek için toprak gerekli olunca /// (RH09, 1-2).

Tüş: yemiş, meyve, ürün, faiz. [EDPT asıl anlamı meyve, yemiş olan bu kelimenin Clauson ‘karşılık, ödül’ anlamlarında da kullanıldığını belirtir Clauson, 1972, s. 558b; EUTS *tüş* ‘mükafat, semere, netice, sonuç, yemiş, meyve’ Caferoğlu, 2011, s. 259; ETG *tüş* ‘meyve’ Gabain, 2003, s. 303; EUTG *tüş* ‘meyve, semere, mükafat, ücret’ Erarslan, 2012, s. 615].

SUK *bolmuş tüşin teş üleşür biz* ‘olmuş ürünü, eşit olarak paylaşıyoruz’ (RH07, 6-7).

SUK *maña üsineke kepez kerek bolup sauriyaşiritin tört taş [] kepez tüşke altım.* ‘Bana Usine’ye pamuk gerekli olunca Sauriyaşiri’den 4 taş pamuğu faizi ile aldım’ (Lo29, 1-4).

Un: un. [EDPT *un* ‘un’ Clauson, 1972, s. 257; KB Ø; DLT¹ *un* I, 49-17 Atalay IV 2006, s. 693; DLT² *un* ‘un’ 36/23 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 923].

SUK *edgü unıntakı bir şıg iki küri arpanıñ...* ‘iyi un için iki küri arpa...’ (Mi14, 3-4).

Üür, üyür: darı. [EDPT *üyür, üür* ‘bir tür küçük tohum çeşidi, darı’ Clauson, 1972, s. 279b; ETG *üyür* ‘darı’ Gabain, 2003, s. 306; EUTS *ür* ‘ekin’; *üyür* ‘lapa, bulgur’ Caferoğlu, 2011, s. 273, 274; EUTG *üyür, ür* ‘darı, akdarı’ Erarslan, 2012, s. 619; KB III *üyür* ‘darı’ Arat, 1979, s. 507; 3612 *şeker halva yigli ya arpa üyü* Arat, 2007, s. 363; DLT Ø].

SUK *kayımtu<tn> tört küri [yür] aldım.* ‘Kayımtu’dan 4 küri darı aldım’ (Lo20, 4-5).

1.1.2.4. Şarap / sıvı

Bor: şarap. [EDPT Clauson kelimenin Orta Farsça bir kelimesinden ödünçleme olduğunu söyler. *Bor* ‘şarap’ Clauson, 1972, s. 354b; ETG *bor* ‘şarap’ Gabain, 2003, s. 269, EUTS *bor* ‘şarap’ Caferoğlu, 2011, s. 47, EUTG *bor* ‘şarap’ Erarslan, 2012, s. 561; KB III *bor* ‘şarap’ Arat, 1979, s. 103; 2651 *bor ol bu biligke ukuşka yağı* Arat, 2007, s. 278; DLT¹ *bor*

‘şarap, süci’ III, 119-18 Atalay IV 2006, s. 103; DLT² *bor* ‘şarap’; bor çöpi ‘şarap tortusu’ 494/396 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 594].

SUK *turı bahşıtın yarım kap bor altım*. ‘Turı Bahşı’dan yarım tulum şarap aldım’ (SUK, Lo30, 3-4).

1.1.2.5. Hayvan

Eşek: Eşek. [EDPT Clauson kelimeyi eş- ‘eşkin gitmek’ fiiline dayandırır. ‘eşkin ve rahvan yürümeye alışmış hayvan’ 1972, s. 260a; ETG *eşgek* ‘eşek’ Gabain, 2003, s. 265; EUTS *eşgek* ‘eşek’ Caferoğlu, 2011, s. 77; EUTG *eşgek* ‘eşek’ Eraslan, 2012, s. 569; KB Ø; DLT¹ *eşgek* ‘eşek’ I 111-1 Atalay IV 2006, s. 197; DLT² *eşgek* ‘eşek’ 68/54 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 646].

SUK *maña s(a)ranguçka uzunku bargu eşek ulag kergek bolup kibrıdunuñ eşekin on<a>rka [] tokuz otuzluk büzgek terke altım*. ‘Bana Saranguç’a uzağa (uzun yola) gidecek yük eşeği gerekli olunca Kıbrıdu’nun eşeğini on günlüğüne 29 büzgek fiyata aldım’ (RH-13, 1-5).

Ud: sığır. [EDPT *ud* ‘sığır, öküz’ Clauson, 1972, s. 34a; ETG *ud* ‘inek, sığır’ Gabain, 2003, s. 304; EUTS *ud* ‘sığır, inek, öküz’ Caferoğlu, 2011, s. 262; EUTG *ud* ‘inek, sığır’ Eraslan, 2012, s. 614 KB III *ud* ‘sığır’ Arat, 1979, s. 488; 988 *kara karnı todsa kör ud teg yatur* Arat, 2007, s. 252; DLT¹ *ud* ‘sığır, öküz’ (Çiğilce) Atalay IV 2006, s. 683; DLT² *ud* ‘Çiğil lehçesinde sığır, öküz’ 34/21 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 916].

SUK *maña tölek tömürke terken ud kergek bolup umarnıñ ala udın terken aldım*. ‘Bana Tölek Tömür’e kiralamak için sığır gerekli olunca Umar’ın ala sığırını kiradım (RH-14, 1-6).

1.1.2.6. Kumaş

Böz: kumaş, bez. [EDPT *böz* ‘bez’ Yun. bussos ‘keten’ Clauson, 1972, s. 389a; ETG *böz* ‘pamuklu kumaş’ Gabain, 2003, s. 270; EUTS *böz* ‘bez, pamuktan yapılmış kumaş’ Caferoğlu, 2011, s. 50; EUTG *böz* ‘bez, pamuklu kumaş’ Eraslan, 2012, s. 562; KB III *böz* ‘pamuktan yapılmış kumaş’ Arat 1979, s. 488; 1420 *saña teğgüsi ol iki böz ülüş* Arat, 2007, s. 159; DLT¹ *böz* ‘bez’ I 21-17; DLT² *böz* ‘bez’ 36/23 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 599].

SUK *biz sısu körüke ikegüke böz kergek bolup <n>ogoytın üçer böz aldım mız*. ‘Biz sısu ve körüye ikimize kumaş gerekli olunca Nogoy’dan üçer kumaş aldık’ (Lo12, 1-5).

Kediz: keçe. [Bu kelimeye Clauson'da rastlanmamıştır⁴].

SUK *maņa büdüs tutuñka nepçikde kediz k(e)rgek bolup arslan sıñkur ogulta bir kediz altı bözke altım.* ‘Bana Büdüs Tutuñ’a Napçik’ten keçe gerekli olunca Arslan Sıñkur Oğul’dan bir keçeyi altı kumaşa aldım’ (Lo06, 1-5).

2. Hesabın Türü

Hesabın nesnesi ne ise işlemin türü ona göre bir şekil alır. Yani, hesaplamada hangi alt hesabın yapılacağına nesne karar verir. Böylece hesap türleri oluşur. Nesne alınıp satılabilen ticari bir mal ise ticaret / muhasebe hesabı yapılır. Eğer nesne, bir denklemdeki bilinmeyen bir sayı ise, bu daha çok bir aritmetik veya cebir sorusu olarak değerlendirilir ve buna göre bir hesaplama yapılır. Uygur sivil belgelerinde daha çok muhasebe ve ticaretle ilgili hesaplar yapıldığından terimler buna göre şekillenmiştir.

2.1. Muhasebe / Ticaret Hesabı İle İlgili Terimler

2.1.1. Ana Terimler

Alış bəriş: alışveriş, ticaret. [EDPT Clauson *alış* ‘almak veya birbirinden almak’ olarak verir. *alış bəriş* ‘karşılıklı olarak almak ve vermek’ Clauson, 1972, s. 153a; KB Ø; DLT² *alış bəriş* ‘alacak’ *alış bəriş* denir ki ‘alacak verecek’ demektir 43/29. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 548].

SUK *men ozmış togrıl inim basa togrıl bileki alış bəriş tıltagınta kıtay yalavaç alp turmuş olar üskinte teşip alım bərim üzüşdümüz.* ‘Ben Ozmış Togrıl küçük kardeşim Basa Togrıl ile alışveriş/ ticaret nedeniyle Çin elçisi Alp Turmuş huzurunda sözleşip alım berim (için) anlaştık’ (Mi04, 2-6).

Asıg: fayda, kazanç, kâr, faiz. [EDPT *asıg* ‘fayda, faiz’ Clauson, 1972, s. 244a; OTG *asıg* ‘fayda, yarar’ *asıgı bar, edgü ol (Irk Bitig, 32)* Tekin, 2003, s. 237; ETG *asıg* ‘fayda, istifade’ Gabain, 2003, s. 262; EUTS *asıg* ‘ası, kazanç, istifade, faiz’ Caferoğlu, 2011, s. 22; EUTG *asıg* ‘fayda’ Eraslan, 2012, s. 553; KB III *asıg* ‘fayda, kar, kazanç’ Arat, 1979, s. 28; 4433 *asıg yasta yinçke bolur kılkları* Arat, 2007, s. 445; DLT¹ *asıg* ‘fayda, kazanç, kar’ I 64-5; 495-4 Atalay IV 2006, s. 40; DLT² *asıg* ‘kar, fayda, yarar’. *iş yaragında sart asıgında* ‘İşler için uygun fırsat beklenir. Tüccar da karındadır. Eğer kazanacağını bilirse, ne olursa olsun satar’ 44/30 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 558].

SUK *[ta]kıgu yıl beşinç ay sekiz yañıka maņa b[ol]muşka kümüş kergek bolup kösünçite tört satır kümüş altım. Bir ayta birer bakır kümüş asıg birle köni bərür men.* ‘Tavuk

⁴ Ayazlı, kelimeye sözlük kısmında yer vermemiş, ancak cümle çevirisinde keçe ifadesini kullanmıştır 2016, s. 475.

yılı beşinci ayın sekizinde bana Bolmuş'a gümüş gerekli olunca Kösünçi'den 4 sızır gümüş aldım. Her ay birer bakır gümüş faizi ile tam olarak veririm' (Lo09, 1-4).

Kalgan: kalan, hesapta geriye kalan, bakiyye. [EDPT'de ve Ayazlı'da kelimeye yer verilmemiştir].

SUK *balık borluk taştın kaç bölük yèrniş satagı altı yüz yastuk çao içindin yüz yastuk bèrip kalgan beş yüz yastuk çao kaldı.* 'Şehrin dışındaki üzüm bağında bulunan birkaç yerin fiyatını 600 yastuk kâğıt para (sözleştik), (bunun) içerisinde 100 yastuk verip geriye 500 yastuk kâğıt para kaldı' (Mi17, 4-6).

Korlug/korsuz: kazançsız, zararlı/kârlı, faydalı, kazançlı. [EDPT *korlug* 'zarar görmüş, zararlı' Clauson, 1972, s. 658b/663b; ETG *kor* 'zarar' Gabain, 2003, s. 282; EUTS *kor* 'zarar, ziyan' Caferoğlu, 2011, s. 182; EUTG *korluk* 'zararlı'; *korsuz* 'zararsız' Eraslan, 2012, s. 583; KB III *kor* 'zarar' Arat, 1979, s. 271; 3362 *negü kor kılur künke yalıñuz özi* Arat 2007, s. 339; DLT Ø].

SUK *yultaçı kişi korlug bolzun basmıl korsuz bolzun.* 'Alacak kişi zararlı olsun, Basmıl kârlı olsun' (Sa04, 21).

Ortuk: ortak. [EDPT Clauson kelimenin orta adından türediğini ve -k ekinin işlevinin belirsiz olduğunu söyler. Clauson, 1972, s. 205a; EUTS *ortuk* 'ada; ortak' Caferoğlu, 2011, s. 143; KB III *ortuk* 'ortak' Arat, 1979, s. 346; 2997 *begi birle ortuk sakışlıg işi* Arat, 2007, s. 309; DLT¹ *ortak* I, 99-4 Atalay IV 2006, s. 442; DLT² *ortuk ~ortak* 'ortak' 474 / 379 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 778].

SUK *kumluk v(i)rharlık /// niş ortuk çug adırırar* 'Kumluk manastır olmaya uygun yer...nın ortak bağı ayırır' (Ex01, 11-12).

Ortukluk: birlikte, ortak. [EDPT *ortuk* 'ortak' adından türemiştir Clauson, 1972, s. 211b; ETG *ortukluk* 'ortaklık' Gabain, 2003, s. 289; EUTS *ortuklug* 'ortaklık' Caferoğlu, 2011, s. 143; KB Ø; DLT Ø].

SUK *it yıl onunç ay sekiz yañıka men sadınıñ ortukluk adak totoktaki üç bakır lalni men sadı öñtün kedin satıgka yorıp yüz yastukka kesişdimiz.* 'İt yılı onuncu ayın sekizinde ben Sadı, ortaklık (kurduğum) Adak Todok'taki üç bakır yakut taşının doğudan batıya (doğru) ticaretini yapıp 100 yastuk'a anlaştık' (Mi26,1-2-3-4).

Satıg: satış fiyatı, fiyat, satış, ticaret, alış-veriş satış ücreti. [EDPT *satıg* 'satış, satma, ticaret, alım satım' Clauson, 1972, s. 799b; ETG *satıg* 'satış' Gabain, 2003, s. 292; EUTS *satıg* 'satış, muamele, ticaret, alışveriş' Caferoğlu, 2011, s. 198; EUTG *satıg* 'satma, satış' Eraslan,

2012, s. 599; KB III *satıg* ‘satış, satma; ticaret’ Arat, 1979, s. 383; 2806 *satıgka ongay bolsa kılkı köni* Arat, 2007, s. 292; DLT¹ *satıg* ‘satış, satma’ I, 374-7 Atalay IV 2006, s. 497; DLT² *satıg* ‘satış’ 188/160 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 809].

SUK *bu satıg yeti elig s(i)tır kümüşüg*. ‘Bu satışı, 47 sıtır olan gümüşü...’ (SUK Sa21,6).

Sakış: hesap, sayma. [EDPT *sakış* ‘sayma, hesaplama’; orta dönemde bazı dillerde ‘düşünce, dikkat, endişe’ anlamına gelir Clauson, 1972, s. 816b; ETG *sakış* ‘sayma, ölçü’ Gabain, 2003, s. 292, EUTS *sakış* ‘düşünce, madde, endişe, kaygı, hesap’ Caferoğlu, 2011, s. 194; EUTG *sakış* ‘sayı’ Eraslan, 2012, s. 599; KB III *sakış* ‘sayma, sayış; hesap’ Arat, 1979, s. 379; 4377 *yl ay kün sakışı bularda bolur* Arat, 2007, s. 440; DLT¹ *sakış* ‘sayma, sayış’ III, 247,-25 Atalay IV 2006, s. 484; DLT² *sakış* ‘sayma, sayış’ 554/456 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 800].

SUK *...senilekni bindunsın alkusın toyın işin sakış/////* ‘...senilek(?)i bindun(?)sını alku(?)sını toy(?)ını iş(?)ini hesap /////’ (WP04-15).

Ter: ücret, kira, kira bedeli. [EDPT *ter* temel anlamı ‘ter’ dir. Alın teriyle kazanılmış olan, ücret anlamına da gelir Clauson, 1972, s. 528b; EUTS *terke* ‘ücret’ Caferoğlu, 2011, s. 235; KB Ø; DLT¹ *ter* ‘ücret, çalışana verilen para’ III, 148-15 Atalay IV 2006, s. 604; DLT² *ter* ‘parayla çalıştırılan kişinin ücreti’ 509/408; *terke kir-* ‘ücretli bir işe girmek’ *ol terke kirdi* ‘o ücretli bir işe girdi’ 538/439 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 871].

SUK *men eşekin teri birle bermeser*. ‘Eşeği ücreti ile vermesem’ RH13, 8-9.

SUK *ol kim künte bermeser men kün t(e)ri bile bërür men*. ‘Eğer o günde vermesem günlük kira bedeli / ücreti ile veririm’ (Lo18, 9-10).

Töleç: tazminat, ödenek. [EDPT Clauson kelimeyi töle- sözcüğüne bağlasa da Moğolca ve Türkçede -ç ekine rastlamadığını belirtir 1972, s. 493b; EUTS *töleç* ‘tazminat, ödenek’ Caferoğlu, 2011, s. 249; KB Ø; DLT Ø].

SUK *bo borluk turıka töleç bolzun*. ‘Bu üzüm bağı Turi’ya tazminat olsun’ (Mi19, 16).

Yaka: ücret, icar bedeli, kira karşılığı; kiralamak. [EDPT *yaka* ‘kira, kira bedeli’ Clauson 1972, s. 269; ETG *yaka* ‘icare’ Gabain 2003, s. 307; EUTS *yaka* ‘ücret, icar bedeli, kira karşılığı’ Caferoğlu, 2011, s. 280].

SUK *...yujlaklıg ço kergek bolup töküzteki tarıg tarımakka yirni altmışakka apamka on iki sıtır ço yakasın iligte alıp bërür men*. ‘... Kullanmak için çav gerekip Töküz’teki tarlayı

ekip biçmek için yerini altmış yaka (?) on iki sıtır çav ücretini evvelden alıp vereceğim' (RH03, 2-5).

SUK ...atız yer yakakan kergek boltı alt(i)m. '...tarla kiralamak gerekli oldu aldım' (RH02,2).

2.1.2. Muhasebe / Ticaret Hesabında Değişken Terimler

2.1.2.1. Paralar

Altun: altın. [EDPT altun 'altın' Moğolca altan kelimesinden ödünçlemedir. Clauson, 1972, s. 131a; OTG altun 'altın' KT G 5 Tekin 2003, s. 237; ETG altun 'altın' Gabain, 2003, s. 260; EUTS altun 'altın' Caferoğlu, 2011, s. 13; EUTG altun 'altın' Eraslan 2012, s. 550; KB III altun 'altın' Arat, 1979, s. 18; 1043 *élig kaznakı toldı altun kümüş* Arat 2007, s. 121; DLT¹ altun 'altın' I, 52-10. Atalay IV 2006, s.22; DLT² altun 'altın, dinar' *ol maña kişide altun saldı* 'o, bana bir kişiyle altın gönderdi' 276/240 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 549].

SUK ...ulug süüke beş altun yastuk aka [ini] tegitlerke birer altun yastuk kızgu[t] ötüniüp 'ulu majesteye 5 altın yastuk, büyük ve küçük prenlere birer altın yastuk para cezası verip...(Mi01 16-18).

Bakır: bakır, para. [EDPT *bakır* 'bakır para, ağırlık birimi' Clauson, 1972, s. 317b; OTG *bakır* 'bakır' Tekin, 2003, s. 239; EUTS *bakır* 'bakır, tartı ölçüsü, sikke, para, mangır' Caferoğlu, 2011, s. 31; EUTG *bakır* 'bakır, miktar, ölçü birimi' Eraslan, 2012, s. 556; KB III *bakır* 'bakır' Arat, 1979, s. 54; 3964 *bakır altunug er körüp bilmese* Arat, 2007, s. 399; DLT¹ bakır 'Çin parası' I, 361-8, Atalay IV 2006, s. 63; DLT² *bakır* 'Çin'de kullanılan bir para, alışverişi onunla yaparlar' 181/155 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 571].

SUK *luu yıl ç(a)hşap (a)t ay beş yañıka bizler k(e)rsin arslan balban birle beg tutar altı s(i)tür altı b(a)k[ır] kü[mü]şte beş s(i)tür beş b(a)kır altımız.* 'Ejderha yılı on ikinci ayın beşinde biz Kersin, Arslan ve Balban, beyin alıkoyduğu 6 sıtır ve 6 gümüştən, 5 sıtır, 5 bakır aldık' (Mi13, 1-4).

Baoçao: kâğıt para. [Çince'den ödünçleme olan bu kelime EDPT'de yer almamaktadır. Özyetgin kelimeyi *çuñduñ baoçao* olarak ele alır 2004b, s. 100].

SUK *tolmuş ayagka tegimligtin y(e)g(i)rmi yastuk çuñduñ baoçao alıp...* '...saygı değer Tolmuş'tan 20 yastuk çuñduñ kâğıt para alıp...' (Mi28-8).

Böz: pamuktan yapılmış kumaş; tedavüldeki para. [EDPT *böz* Yunanca bussos 'keten' kelimesinden ödünçlemedir. Clauson, 1972, s. 389a; KB III *böz* 'bez'; Arat, 1979, s. 105; 1238

kalır dünya ülgü tegir iki böz Arat, 2007, s. 141; DLT¹ *böz* ‘bez’ I, 21-17 Atalay IV 2006, s. 108; DLT² *böz* ‘bez’ *böz tokıdı* ‘kumaş dokudu’ 15/8 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 598].

SUK *satıg [b]özin [inçe sözleş]tim(i)z lükçünj kedini yorır şuulug t(a)mgalıg yüz yetmiş ikilik yorık bözke kesiştim(i)z*. ‘Satış kumaşını şöyle anlaştık: Lükçünj Pazarında geçen imzalı mühürlü 170 çift kumaşa anlaştık’ (Sa07, 4-5).

Çao ~ Çav: kâğıt para. [Çinceden ödünçleme bir kelimedir. EUTS *çao* ‘bir sikke türüdür’ Caferoğlu 2011, s. 59; *çao ~ çav* ‘kâğıt para’ Özyetgin 2004b, s. 101].

SUK *maña tölek temürke yunlaklık çao yastuk kergek bolup*. ‘Bana, Tölek temür’e kullanmak için kâğıt para yastuk gerekli olunca’ (Mi28-7).

Özyetgin (2004b, s. 101) bu kelimenin sivil belgelerde daha çok bir ölçü ifadesi olan *yastuk* kelimesiyle birlikte, *çav yastuk* veya *yastuk çav* şeklinde kullanıldığını belirtir.

SUK *...urugka kadaşka buyanı tezgün tęp meniñ patıta şükünite kazgınmış negü kimni satıp yulup koçotaki atay tutuñnuñ pintug atl(i)g kırk yaşlıg kıtay oğlanın nom bitig bilir üçün tokuz y(a)stuk çav bėrip yulup altım* ‘...Soyuma, kardeşlerime sevabı değsin deyip benim Patır’tan, Şükün’ten kazandığımı satıp Koço’daki Atay Tutuñ’un Pintug adlı 40 yaşlarındaki Kıtay (Çin) oğlanını usul erkan bilir diye dokuz yastuk çav verip satın aldım’ (Em01 6-9).

Çunduj: döviz, para birimi. [Çinceden ödünçleme olan kelimeyi Özyetgin *baočao* ile birlikte ele alır 2004b, s. 200; Ayazlı kelimeyi ‘döviz’ olarak çevirmiştir 2016, s. 102].

SUK *...tolmuş ayagka tegimligtin y(e)g(i)rmi yastuk çunđunj baočao alıp...* ‘...saygıdeğer Tolmuş’tan 20 yastuk çunđunj kâğıt para alıp...’ (Mi28-8).

Kuanpu: resmi pamuk bezi; keten kumaş. [EDPT *kamdu* ‘bir para birimi’ Clauson 1972, s. 626b; DLT¹ *kamdu* ‘dört arşın uzunluğunda bir karış genişliğinde kumaş parçasıdır. Üzerine Uygur hanının mührü basılıp alışverişte para yerine kullanılır’ I, 418-16 Atalay IV 2006, s. 258 DLT² *kamdu* ‘dört arşın uzunluğunda bir karış genişliğinde kumaş parçası. Üzerine Uygur Han’ının mührü basılır ve alışverişler onunla yapılır. Eskiyip yıprandığı zaman yedi yılda bir yamalanır, yıkanır ve üzerine mühür tekrar basılır’ 211/181; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 681.

Çinceden ödünçleme bir kelimedir Özyetgin 2004b, s. 96, Ayazlı, 2016, s. 167; Özyetgin, Zieme’nin kelimeyi kuanpu ile ilişkilendirerek yanlış yazım olduğunu söylediğini Clauson’un ise hapaks bir veri olarak Çinceden ödünçleme ‘bir para birimi’ anlamını verdiğini belirttikten sonra, DLT’deki açıklamaları dikkate alarak *kuanpu~ kanpu ~kanpo ile ilişkili bir kelimedir*, der 2004b, s. 93-94].

SUK *it yıl altınç ay bir yañıka elig kanpu başınta urup yüz elig kanpu bërür men.* ‘İt yılı altıncı ayın birinde üzerine 50 kanpu ekleyip 150 kanpu (geri) veririm’ (Lo01, 3-4).

Kümüş: gümüş. [EDPT kümüş ‘gümüş’ Clauson, 1972, s. 723b; OTG kümüş ‘gümüş’ Tekin, 2003, s. 249; ETG kümüş ‘gümüş’ Gabain, 2003, s. 284; EUTS kümüş ‘gümüş’ Caferoğlu, 2011, s. 122; EUTG kümüş ‘gümüş’ Eraslan, 2012, s. 587; KB III kümüş ‘gümüş’ Arat, 1979, s. 300; 189 *kümüş işke tutsa tüker alkınur* Arat, 2007, s. 35; DLT¹ kümüş ‘gümüş, akça; kadın adı’ I, 165-2 Atalay IV 2006, s. 397; DLT² kümüş ‘gümüş, para’ *kümüş künke ursa altun adakın kelir* ‘paralar güneşe serilse altın ona yürüyerek gelir’ 92/86 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 756].

SUK *ineçitin yarım yastuk kümüş alıp üzüşüp kesişip ketdim(i)z.* ‘İneçi’den yarım yastuk gümüş alı anlaştık’ (Mi03, 10-11).

Yarmak: para birimi, sikke. [EDPT *yarmak* ‘madeni para, sikke’ Clauson, 1972, s. 969a; ETG *yarmak* ‘anlam verilmemiş’ Gabain, 2003, s. 309; EUTS *yarmak* ‘sikke, para’ Caferoğlu, 2011, s. 288; DLT¹ *yarmak* ‘para’ I, 20-13 Atalay IV 2006, s. 751; DLT² *yarmak* ‘dirhem, para’ *bir yarmak* ‘bir dirhem’ 495/397 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 954].

SUK *[otuz] s(i)tır yarmak kümüş sanap altım.* ‘Otuz sıtır sikke gümüş sayarak aldım’ (SUK P102, 5).

Yastuk: para birimi. [EDPT *yastuk* ‘en büyük para birimi’ *yasta-* fiilinden türemiştir. ‘Dayanmak, destek alınan şey’ anlamındadır. ‘1 yastuk =50 kümüş’ Clauson, 1972, s. 974a; KB Ø; DLT¹ *yastuk* ‘yastık’ Atalay IV 2006, s. 755; DLT² *yastuk* ‘yastık’ 463/367 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 957].

SUK *uluğ süüke bir altun yastuk oğlan tegitlerke...* ‘Yüce majestelerine bir altun yastuk...’ (WP01, 12).

2.1.2.2. Ölçüler

Çıg: uzunluk ölçü birimi. [EDPT *çığ* ‘30-35 cm.lik bir uzunluk ölçüsüdür, bir Çin adıdır’ Clauson, 1972, s. 404b; ETG *çığ* ‘kadem uzunluk ölçüsü’ Gabain, 2003, s. 272; EUTS *çığ* ‘ayak, litre’ Caferoğlu, 2011, s.61; EUTG *çığ* ‘kadem, 30-35 cm.lik uzunluk Eraslan, 2012, s. 565 KB Ø; DLT¹ *çığ* ‘bir Türk arşını’ Arap arşının üçte ikisi kadardır. Göçebeler arasında bununla bez ölçerler III, 128-14 Atalay IV 2006, s. 10; DLT² *çığ* ‘Türk arşının adı, Arap arşının üçte ikisi kadardır. Göçebeler arasında bununla bez arşınlanır’ 499/400 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 621].

SUK *yüz kedin yoriyur onar çıg t(a)mgal(i)g kunpuka takı bir... ‘yüz pazarda geçerli, 10 çıg damgalı kunpu’ya ve bir...’* (Sa19, 3).

Karı: uzunluk ölçü birimi. [EDPT *karı* ‘arşın, endaze’; ‘kolun dirsek ile bilek arasındaki kısmı’ Clauson, 1972, s. 644b; KB Ø; DLT¹ *karı* ‘kariş, ölçü, bez ölçülen arşın’ I, 117-5 Atalay IV 2006, s. 269; DLT² *karı* ‘kumaşı ölçmek için kullanılan arşın’ *erşenke elig karı bözün üm tükemes* ‘Bekar adamın şalvarı için elli arşın kumaş etmez’ 71/57 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 686].

SUK *yüz iki bağlık uzun karıta böz alıp şuiik ögen üze suwaklıg surya birle ülüşlüg maña teger... ‘Yüz tane çift bağlı uzun karıda (ölçüde) pamuklu kumaş alıp Şuikü nehri üstündeki sulama kanalı Surya ile hisseli bana ait...’* (Sa10, 2-3).

Kap / Kaplık: kubik ölçü, hacim ölçüsü. [EDPT *kap* ‘kösele çanta, su kabı, torba; kap, tas’ Clauson, 1978, s. 578b; *kap* ‘deri tulum, ölçü birimi, hacim ölçüsü (0,1 litre)’ Özyetgin, 2003, s. 197; ETG *kap* ‘çanta’ Gabain, 2003, s. 277; EUTS *kap* ‘torba, paket’ Caferoğlu, 2011, s.166; EUTG *kap* ‘kap, paket’ Eraslan, 2012, s. 576; KB Ø; DLT¹ *kap* ‘kap tulum, çuval, dağarcık, zarf; anası karnında çocuğun bulunduğu torba’ Atalay IV 2006, s. 262; DLT² *kāp* ‘kap, tulum, çuval, torba 107/97 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 683].

SUK *Turı bahşıtın yarım kap bor altım küz y(a)ñıda bir bir kap süçüg köni berür men. ‘Turı Bahşı’dan yarım tulum şarap aldım. Güz başında bir tulum tatlı şarap (olarak) doğruca geri veririm’* (Lo30, 4-5-6).

SUK *üç üçer kaplık küp üç birer kaplık idiş... ‘Üçer kaplık üç küp, birer kaplık üç çömlek...’* (WP03, 11-12).

Kulaç: ölçü birimi. [EDPT *kulaç* kelimesini Clauson ‘iki uzanmış kolun parmak uçları arasındaki mesafe’ olarak verir 1972, s. 618a; KB III *kulaç* ‘kulaç’ Arat, 1979, s. 290; 6439 *kulaç yir alındı yatur inçıkın* Arat 2007, s. 636; DLT¹ *kulaç* ‘kulaç’ I, 358-20 Atalay IV 2006, s.375; DLT² *kulaç* ‘kulaç’bir kulaç barcın ‘bir kulaç ipekli kumaş’ 180/154 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 745].

...muntakı bir kulaç inlig böz kulgu ol ‘... buradaki bir kulaç genişliğinde pamuklu kumaş yaptı’ (Rachmann, 169, 97-2’ dan aktaran Özyetgin, 2003, s. 203).

Küri: ölçü birimi 1 şıg= 10 küri kile. [EDPT küri hacim ve ağırlık ölçüsü olarak daha çok taneli şeyleri tartmak için kullanılan ölçüdür Clauson, 1972, s. 173; ETG küri ‘kile, hacim ölçüsü’ Gabain, 2003, s. 285; EUTS küri ‘litre, ölçek, kile’ Caferoğlu, 2011, s. 123; EUTG küri ‘ölçek, litre’ Eraslan, 2012, s. 587].

SUK *Bars yıl altınç iki otuzka maña yegeğmişke tüşke üür k(e)rgek bolup çanakta vaptso tunuñ kürisi üze iki şıg üür altım.* ‘Kaplan yılı altıncı ayın yirmi ikisinde bana Yegeğmiş’e faiz karşılığında darı gerekli olunca Çanak’dan Vapsto Tu’nun kürisi ile 2 şıg darı aldım (Lo19, 1-3).

Patır: kase, dilenci kasesi. [EDPT Moğolca *badır, badar, patır* ‘keşişlerin dilenme kasesi’ Clauson, 1972, s. 307a; ETG *patır < Sogd pātr < Skr. pātra* ‘kase, kap’ Gabain, 2003, s. 291; EUTS *badur, badır, batır* ‘mayı ölçüsü’ Caferoğlu, 2011, s. 30; EUTG *patır < Sogd pātr < Skr. pātra* ‘kase, kap’ Eraslan, 2012, s. 599; KB Ø; DLT Ø].

SUK *kayımtutın öz patır bile on iki patır küñç[i]t aldım.* ‘Kayımtu’dan kendi kasem ile on iki kase susam aldım’ (Lo27, 5-6).

Sıtır: ölçü birimi, para birimi. [Çinceden ödünçlemedir. EDPT *sıtır* ‘ağırlık birimi, ölçü birimi’ Clauson, 1972, s. 802a; ETG *satır ~ sitir* ‘Çin ağırlık ölçüsü’ Gabain, 2003, s. 293; EUTS *sıtır* ‘bir sikke para çeşidi’ Caferoğlu, 2011, s. 198; EUTG *satır ~ sitir* ‘ağırlık ölçüsü’ Eraslan, 2012, s. 599; KB Ø; DLT Ø].

SUK *on sıtır kümüşni bitig kılmuş küñ üze men kaytso tu tükel tartıp altım.* ‘Bu on sıtır gümüşü sözleşme yaptığımız gün ben Kaytso Tu, hepsini tartıp aldım’ (PI01, 7-8).

SUK *men titso bitig kılmuş küñ üze y(e)g(i)rmi s(i)tır kümüş tükel altım.* ‘Ben Titso sözleşmenin yapıldığı günde 20 sıtır gümüşü eksiksiz aldım’ (Ad02,7).

Şıg: hacim ölçü birimi, arazi ve alan ölçü birimi, tahıl ölçü birimi. [Çinceden ödünçlemedir. EDPT şık Clauson kelimenin genel anlamını ‘taş’ olarak verir. İkincil bir anlam olarak ‘hacim ölçüsü, on küri’der Clauson, 1972, s. 867b; EUTS şık ~ şıg ‘arazi ölçüsü’ Caferoğlu, 2011, s. 202; EUTG şık ~ şıg ‘hacim ölçüsü, 1 şıg = 10 küri’ Eraslan, 2012, s. 604; KB Ø; DLT Ø].

SUK *yene altın çeçeklikdeki dört şıg yerimni...* ‘ve yine aşağı çiçek bahçemdeki dört şıg yerimi...’ (Mi28, 6).

Şiñ: ölçü birimi. [EDPT *şiñ* ‘yarım litrelik sıvı ölçü birimi’ Clauson, 1972, s. 868a; litre ölçü birimi Özyetgin, 2003, s. 197; ETG *şiñ* ‘hacim ölçüsü’ Gabain, 2003, s. 296; EUTS *şiñ* ‘litre’ Caferoğlu, 2011, s. 217; EUTG *şiñ* ‘hacim ölçüsü’ Eraslan, 2012, s. 604; KB Ø; DLT Ø].

SUK *küz yañıtı sekiz şiñ küñçit altım.* ‘Güz başında sekiz şiñ susam aldım’ (Lo24, 4-5).

Tembin: ölçü birimi; şarap testisi. [EDPT *tembin* ‘ölçü birimi’ Clauson, 1972, s. 503b; EUTS *tembin* ‘mayı ölçüsü’ Caferoğlu, 2011, s. 233; EUTG *tenbin* ‘sıvı için ağırlık ölçüsü’ Eraslan, 2012, s. 607; KB Ø, DLT Ø].

SUK *yene toñuz yıl edlemişke altmış tembin süçüg yakanı [k]öni berür men.* ‘...ayrıca domuz yılında kullanıma hazır hale getirilmiş altmış tembin şarabı da doğruca kiraya veririm’ (Mi21, 5-6).

Tagar: çuval, torba. [EDPT *tagar* ‘büyük kap, torba’ Clauson, 1972, s. 471b; EUTS *tagar* ‘torba, dağarcık, dağar’ Caferoğlu, 2011, s. 219; KB III *tagar* ‘çul’ Arat, 1979, s. 418; 6571 *ediz kum tüneyi tagar ton kedeyi* Arat, 2007, s. 648; DLT¹ *tagar* ‘içine buğday ve benzeri şeyler konulan çuval’ I, 17-15 Atalay IV 2006, s. 36; DLT² *tagar~ tagār* ‘hububat çuvalı’ Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 847].

SUK *iki y(a)rum tagar bugday aldım.* ‘İki yarım çuval / torba buğday aldım’ (Lo18, 4).

Tağ: ölçü birimi. [*tağ* ‘ölçü birimi’ Ayazlı, 2016, s. 221. EUTS *tağ* ‘bir ölçü’ Caferoğlu, 2011, s. 223].

SUK *maña üsineke kepez kerek bolup sauriyaşiritin tört tağ [] kepez tüşke altım.* ‘Bana Üsine’ye pamuk gerekli olunca Saurişiri’den 4 tağ pamuğu faiz (karşılığında) aldım (Lo29, 1-3).

Ülgü: ölçü. [EDPT *ülgü* ‘ölçü, kantar’ Clauson, 1972, s. 154b; ETG *ülgü* ‘ölçü’ Gabain, 2003, s. 306, EUTS *ülgü* ‘ölçü, miktar, adet, sayı’ Caferoğlu, 2011, s. 272; EUTG *ülgü* ‘ölçü, pay, kısımet, nasip’ Eraslan, 2012, s. 618; KB III *ülgü* ‘ölçü, terazi, tartı’ Arat, 1979, s. 505; 3647 *biligke ukuşka bu söz ülgülüğ* Arat, 2007, s. 367; DLT¹ *ülkü* ‘tartı, ölçü’ I, 129-19 Atalay IV 2006, s. 712; DLT² *ülgü* ‘ölçü’ 77/65 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 932].

SUK *kamug emgeklerig teginü: ögenlikleri birle suv üçün ülgüsin bilmedin...* ‘membra suyuyla sulayarak bütün zahmetleri çekip...’ (E1, 40-42).

2.1.2.3. Vergiler

Alım: vergi, borç; arazi vergisi. [EDPT *alım* ‘tek seferde alma’ Kelimenin genel anlamı ‘borç (birisine ödenmesi gerekli olan)’ ve ‘vergi (hükümet tarafından alınan)’ Clauson, 1972, s. 145b; ETG *alım* ‘borç’ Gabain, 2003, s. 259; EUTS *alım* ‘borç, borç alınan her şey’ Caferoğlu, 2011, s. 11; EUTG *alım* ‘borç’ Eraslan 2012, s. 549; KB III *alım* ‘alacak, borç’ Arat, 1979, s. 17; 309 *kayusı bërım teg kayusı alım* Arat, 2007, s. 46; DLT¹ *alım* ‘alacak, borç’ Atalay IV 2006, s. 19; DLT² *alım* ‘borç, alacak’ 34/20 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 547].

SUK *alım berim kelse ikrar {ikire} [t](e)η bilişip t(e)η berür miz.* ‘Alım berim gelse ikimiz eşit olarak sorumlu olup eşit veririz (RH11, 10-11).

SUK *olar üşkinte tişip alım bërım üzüşdüümüz.* ‘Onlar önce görüşüp (sonra) alım birim vergisinin miktarında anlaştılar’ (Mi04, 5-6).

Basıg: bir tür vergi. [EDPT *basıg* ‘bir vergi çeşidi’ Clauson, 1972, s. 373a; EUTS *basık* ‘bir vergi’ Caferoğlu, 2011, s. 34; KB Ø; DLT Ø].

SUK *bo künte ken negü yme kalan basıg bolsar üçegü kalanımızka üleşip berür miz.* ‘Bugünden sonra ne kadar kalan ve basıg vergisi varsa üçümüz kalan vergisini paylaşıp veririz.’ (Mi05, 7-8-9).

Bërim: bir tür vergi, borç; *alım bërım* arazi vergisi. [EDPT *bërım* ‘kişinin tek seferde verdiği borç’ Clauson, 1972, s. 366a; ETG *bërım* ‘borç’ Gabain, 2003, s. 268; EUTS *bërım* ‘borç’ Caferoğlu, 2011, s. 43; EUTG *bërım* ‘borç’ Eraslan, 2012, s. 559; KB III *bërım* ‘verme, verecek, borç’ Arat, 1979, s. 92; 309 *Kayusı bërım teg kayusı alım* Arat, 2007, s. 46; DLT¹ *bërım* ‘borç, verecek’ I, 409-8 Atalay IV 2006, s. 84; DLT² *bërım ~ birim* ‘borç, verecek’ *alım bërımni satgadı* ‘borcuna karşılık alacağını iptal etti’ 570/469 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 589].

SUK *bo yerke bër<i>m alım kelser ikegü teş bilir biz.* ‘Bu yere berim alım ikimiz eşit olarak sorumluyuz’ (RH07, 7-8).

Ërt bërt: bir tür vergi. [EDPT *ërt bërt* ‘kendilerinden izinsiz evlenen iki köle sahibinin kendi kölesi için bert vergisi olarak yaptığı anlaşma’ Clauson, 1972, s. 358a; ETG *ërt bërt* ‘vergi’ Gabain, 2003, s.268, 275; EUTS *ërt bërt* ‘vergi’ Caferoğlu, 2011, s. 97; EUTG *ërt bërt* ‘vergi’ Eraslan, 2012, s. 574; KB Ø; DLT¹ *bërt* ‘efendisinin köleden aldığı yıllık vergi’ I, 341-11 Atalay IV 2006, s. 85; DLT² *bërt* ‘efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi’ 172/148 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 590].

SUK *bo yer eşiške] negü ërti bërti kel[s]er* ‘bu toprağa her ne kadar ert bert vergisi gelse’ (RH01, 4-5).

SUK *bo yirniş negü ërti bërti yok.* ‘Bu arazinin (verilmemiş) herhangi bir vergisi yok’ (Sa06, 21).

Kalan: bir vergi çeşidi toprak vergisi. [Özyetgin, 2004a, s. 45; EUTS *kalan* ‘vergi çeşidi, arazi vergisi’ Caferoğlu, 2011, s. 162; KB Ø; DLT Ø].

SUK *bu borlugin negü kim kalanı kavıdı boslar tmçi bilür men.* ‘Bu üzüm bağının ne şekilde, hangi kalan ve kavıt vergisi varsa bilirim (sorumlu olurum)’ (RH04-8).

Kavıt: bir çeşit vergi [EDPT *kavıt* ‘undan yapılmış un çorbası’ Clauson, 1972, s. 610a; *kavıt* ‘bir çeşit vergi’ Özyetgin, 2004a, s. 145; KB Ø; DLT Ø].

SUK *bu borlugini negü kim kalanı kavıtı bolsar men t(e)miçi bilür men* ‘Bu üzüm bağının ne kadar kalan ve kavıt vergisi varsa ben Temiçi sorumluyum’ (RH04, 8).

Salgı: bir tür vergi. [EDPT *salgı* ‘savaş silahı, iz, nişan, ücretli ordu için ülkede ödenmesi zorunlu hükümet vergisi’ Clauson, 1972, s. 826b; EUTS *salgı* ‘vergi’ Caferoğlu, 2011, s. 195; *salgı* ‘bir tür vergi’ Özyetgin, 2004a, s. 93; KB Ø; DLT Ø].

SUK *...basıg salgı negüme kağılmaz biz salmaz biz tıp bu budaşırı bahşıka tapşurup bértimiz* ‘Basıg vergisi, salgı vergisi ne olursa (olsun) müdahale etmeyiz, sorumlu olmayız, diyerek bu Budaşırı Bahşı’ya aktarıp veririz’ (Mi20-14).

Tütün: bir tür vergi. [EDPT *tüte-* ‘dumanı dışa vermek’ eyleminden türemiştir. Asıl anlamı dumandır. Clauson, 1972, s. 457b; KB Ø; DLT Ø].

SUK *bu kün başlap turıta negüme kalan kavıt tütün...* ‘Bugünden başlayarak Turı’da ne şekilde kalan, kavıt, tütün...’ (Mi20, 11-12).

Umdu: bir tür vergi [EDPT *umdu* Clauson kelimeyi ‘ummak’ fiiline bağlar ve ‘arzu, istek’ anlamında ele alır. Clauson 1972, s. 157a; *umdu* ‘bir tür vergi’ Özyetgin, 2004a, s. 120].

SUK *...umdu...bértimiz* ‘...umdu vergisini... verdik.’ (Mi20-13).

Yulug: bir vergi çeşiti. [EDPT *yulug* ‘ticari bir vergi’ Clauson, 1972, s. 925b; *yulug bėrim* ‘satış vergisi’ Özyetgin, 2014, s. 189; ETG *yulug* ‘satın alma’ Gabain, 2003, s. 313; EUTS *yulug bėrim* ‘satın alma vergisi’ Caferoğlu, 2011, s. 305; EUTG *yulug* ‘alışveriş, ticaret’ Eraslan, 2012, s. 626; KB III *yulug* ‘fidye, feda, kurban’ Arat, 1979, s. 557; 52 *yulug kıldı malı teni canını* Arat, 2007, s. 22; DLT¹ *yolug* ‘fidye, feda’ I,210-22 Atalay IV 2006, s. 800; DLT² *yulug* ‘fidye’; *tawar yulug taşıttum*. ‘O fidyenin yerine taşınması için emir verdim’ 113/102 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 590].

SUK *men kayımtu bilmez yulug⁵ berim kelse...* ‘Kayımtu sorumlu değildir; yulug berim gelse...’ (RH05, 9-10).

3. Hesabın Eylemi

Hesabın nesnesi, hesabın ne türden gerçekleşeceğini bilgisini verdiği işlemler sürecini yapabilmek için gerekli eylemleri de düşünmeyi sağlar. Hesap işleminin gerçekleşmesi ve bunun anlatılması eylemler üzerinden olur. Bunlar dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma,

⁵ Ayazlı bu kelimeyi *ulug* okumuştur (2016, s. 468). Bu sebeple Özyetgin’den bu kelime tamamlanmıştır.

bölme) olabildiği gibi, ticaret ve muhasebe hesabı (alım, satım, kar, zarar, faiz), kök hesabı (çarpanlara ayırma, karekökünü alma), orantı kurma (oran-orantı) gibi daha girift işlemleri açıklayabilen eylemler de olabilir.

Dört işlemin dışındaki hesaplamalarda, ayrıntılı açıklamalar yapılmasa bile çözümdeki veya çözümden bir önceki eylem, çözüme kadar yapılan işlem basamakları hakkında bilgi verir.

Bêrüş-: karşılıklı olarak vermek. [EDPT bêrüş- ‘karşılıklı olarak vermek’ Clauson 1972, s. 370a; KB Ø; DLT Ø]. Bu ifade SUK metinlerinde taraflardan birinin sözleşme ihlalinde yapılacak ceza ödemesini dile getirmek için kullanılan bir eylemdir. Bu sebeple, ceza ile ödemek, ceza suretiyle vermek anlamında kullanılmış olmalıdır.

SUK *bo savta kayusu agısar biz üçer yüz beşer otuz kunpu içre kuvpar berüşür biz.* ‘Bu sözden kim dönerse üç yüz yirmi beşer kuanpu içeriye ceza vereceğiz’ (Sa03, 24-25).

Eksü-: eksilmek. [EDPT *egsü-* ‘eksik, kusurlu’ Clauson, 1972, s. 117a; ETG *egsü-*, *egsö-* ‘eksilmek’ Gabain, 2003, s. 263; EUTS *egsü-* ‘eksilmek, azalmak’ Caferoğlu, 2011, s. 70; EUTG *egsü-* ‘eksilmek’ Eraslan, 2012, s. 567; KB III *eksü-* ‘eksilmek’ Arat, 1979, s. 144; 2806 *añar eksümez neş kereklig küni* Arat, 2007, s. 292; 2053 *kalı eksüse ur yana al yetür* Arat, 2007, s. 222; DLT¹ *eksü-* ‘eksilmek’ I, 278-5 Atalay IV 2006, s. 175; DLT² *eksü-* ‘eksilmek’ *eksüdi neş* ‘nesne eksildi’ 141/124 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 636].

Ötkürü: devrederek, naklederek. [EDPT *ötkürü* ‘satmaya devam etmek’ Clauson, 1972, s. 54a; EUTS *ötgürü* ‘aldığını başkasına satmak’ Caferoğlu, 2011, s. 154; KB Ø; DLT Ø].

SUK *tap (a)lsar özi tutzun taplamasar a[dı]n kişike ötkürü satzun* ‘dilerse kendi tutsun dilemezse başka kişiye devrederek satım’ (SUK, Sa07, 9-10).

Sana-: saymak, hesap etmek, ödemek, taksitle ödemek. [EDPT *sana-* ‘saymak, hesap etmek’ Clauson 1972, s. 835a; ETG *sana-* ‘saymak’ Gabain, 2003, s. 292; EUTS *sana-* ‘saymak, hesap etmek’ Caferoğlu, 2011, s. 195; EUTG *sana-* ‘saymak’ Eraslan, 2012, s. 599; KB Ø; DLT¹ *sana-* ‘saymak’ III, 274-11 Atalay IV 2006, s. 487; DLT² *sāna-*: saymak *ol koyın sanadı*. ‘O, koyununu saydı’ 565/465 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 802].

SUK *bo küşnin satığı yüz bözni men kalımdu bitig kılmış küñ üze tükel sanap altım.* ‘Bu cariye için 100 kumaşı ben Kalımdu sözleşmenin yapıldığı gün eksiksiz sayıp aldım’ (Sa25, 7-9).

Töle-: tediye etmek, ödemek. [EDPT *töle-* ‘ödemek, geri vermek’ Clauson, 1972, s. 492b; KB Ø, DLT Ø].

SUK *yene bo neselerni men taşık yanıp kelip turıka tölep bers(e)r men men turı borluknu yanturup berür men.* ‘ve bu malları (ben) Taşık geri dönüp Turı’ya ödediğimde ben Turı da üzüm bağıını geri veririm’ (Mi19, 17-18).

Üleş-: parçalamak, bölmek, taksim etmek, paylaşmak. [EDPT *üle-* ‘paylaşmak’ fiilinden türemiştir. *üleş-* ‘bir şeyi eşitçe bölmek’ Clauson, 1972, s. 154a; EUTS *üleş-* ‘paylaşmak’ Caferoğlu, 2011, s. 272; EUTG *üleş-* ‘paylaşmak’ Eraslan, 2012, s. 618; KB Ø; DLT¹ *üleş-* ‘paylaşmak’ I, 189-17; Atalay IV 2006, s. 711; DLT² *üleş-* ‘karşılıklı olarak hisse almak’ *olar iki tawarın üleşdi* ‘O ikisi mallarını ayırıp hisselerini aldılar’ 104/95 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 932].

SUK *bo künte ken negü yme kalan basıg bolsar üçegü kalanımızka üleşip berür miz* ‘Bugünden sonra ne kadar kalan ve basıg vergisi varsa üçümüz kalan vergisini paylaşıp veririz’ (Mi05, 7-8-9).

Üz-: ödemek. [EDPT *üz-* ‘koparmak, kırmak’ Clauson 1972, s. 279b; ETG *üz-* ‘kırmak, kırılmak, koparmak, mahvetmek’ Gabain, 2003, s. 306; EUTS *üz-* ‘kırmak, koparmak, kesmek’ Caferoğlu, 2011, s. 275; EUTG *üz-* ‘kesmek, koparmak, parçalamak’ Eraslan, 2012, s. 619; KB Ø; DLT Ø].

SUK *berimimni turı üzser bo borluk turıka töleç bolzun.* ‘Turı berimimi de ödese bu üzüm bağı Turı’ya tazminat olsun’ (Mi19, 15).

Yığ-: yığmak, biriktirmek, toplamak. [EDPT *yığ-* ‘toplamak, yığmak’ Clauson, 1972, s. 897a; ETG *yığ-* ‘yığmak’ Gabain, 2003, s. 310; EUTS *yığ-* ‘yığmak, toplamak, kazanmak’ Caferoğlu, 2011, s. 294; EUTG *yığ-* ‘yığmak, toplamak’ Eraslan, 2012, s. 623; KB III *yığ-* ‘yığmak, toplamak’ Arat, 1979, s. 537; 3046 *kümüş yığsa saçılur kılıçlıg kur er* Arat, 2007, s. 313; DLT¹ *yığ-* ‘yığmak, toplamak’ I, 15-22 Atalay IV 2006, s. 779; DLT² *yığ-* ‘toplamak, biriktirmek’; *neñin tutar bekleyü özi yemes / saranlıkın sıgtayu altun yıgar* ‘Adam maldan cimrilik yapar; onu sıkıca bağlar; cimrilikten ona ağlar; altın toplar ve sonra da onu başkasına bırakır’ 251/221 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 969].

SUK *sekizinç ayın kuintuga yığıp bërür men* ‘Sekizinci ay biriktirip Kuintu’ya veririm’ (Lo17, 6).

Yul-: satın almak, bedelini ödemek, geri satın almak. [EDPT *yul-* ‘çekip çıkarmak’ Clauson, 1972, s. 918b; ETG *yul-* ‘pazarlıkla alışveriş yapmak, ticaret yapmak’ Gabain, 2003, s. 313; EUTS *yul-* ‘pazarlıkla alışveriş etmek’ Caferoğlu, 2011, s. 304; EUTG *yul-* ‘satın almak, ticaret yapmak’ Eraslan, 2012, s. 626; KB Ø; DLT Ø].

SUK *takı bir okerklig beg küçin tutup kam küç kılıp yulg(a)lı alg(a)lı sakınsar* ‘ve güçlü şaman memur gücüyle dava edip geri almayı düşünse...’ (Sa02, 17).

Tart-: tartmak, (bir şeyi) çekmek, sürüklemek. [EDPT *tart-* ‘çekmek, sürüklemek’ temel anlamının yanı sıra ‘tartmak, ölçmek’ anlamında da görülür Clauson, 1972, s. 534b; ETG *tart-* ‘çekmek’ Gabain, 2003, s. 297; EUTS *tart-* ‘tarmak; çekmek, almak’ Caferoğlu, 2011, s. 227; EUTG *tart-* ‘çekmek, sürmek, çıkarmak’ Eraslan, 2012, s. 606; KB Ø; DLT¹ *tart-* ‘tartmak’ III, 426-4 Atalay IV 2006, s. 580; DLT² *tart-* ‘para vb. şeyleri tartmak’ *ol yarmak tarttı* ‘O parayı tarttı’ 628/524, Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 858].

SUK *on satır kümüşni bitig kalmış kün üze men kaytso tu tükel tartıp altım.* ‘Bu on satır gümüşü sözleşme yaptığımız gün ben Kaytso Tu, hepsini tartıp aldım’ (SUK PI01, 7-8).

4. Hesabın Değişkeni

Hesabın değişken verilerini Türkçedeki sözcük türleri temsil eder. Hesap işleminde bunlar sıfat, zarf, ikileme vb. gibi yapılarıdır. Bunların değişken olarak adlandırılmasının sebebi, hesap işleminin çözümünü ve sonucunu etkilemeleridir. Soruda veya yapılan herhangi bir hesaplamada, nesnenin türü kadar, onun miktarını niteleyen bir sıfat ve hesabın eylemini niteleyen bir zarf işlemin yönünü değiştirebilir, hatta kaç aşamalı bir hesaplama yapılacağına belirlenmesinde etkin bir rol oynayabilir.

Artuk: s. artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece. [EDPT *art-* ‘artmak’ kökünden gelen kelime ‘daha çok, biraz daha’ anlamlarına gelir. ‘fazla, aşırı’ anlamları nadir görülür Clauson, 1972, s. 204b; OTG *artuk* ‘fazla, sayıca çok, kalabalık’ Tekin, 2003, s.238; ETG *artuk, arttok* ‘ziyade, artık’ Gabain, 2003, s. 262; EUTS *artuk* ‘artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece’ Caferoğlu, 2011, s. 21; EUTG *artuk* ‘artık, fazla’ Eraslan, 2012, s. 553; KB III *artuk* ‘fazla, ziyade, daha çok’ Arat, 1979, s. 26; 5428 *takı artuk artar ay ersig urı* Arat 2007, s. 539; DLT¹ *artuk* ‘fazla, ziyade’ I, 99-3 Atalay IV 2006, s. 39; DLT² *artuk* ‘fazla, fazlalık’ *ortak erden artuk almas* ‘Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz.’ 62/48 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 558].

SUK *y(e)ne üç şığ arpatın artuk batsa ikigü teñ urug üntür<ü>p [] tarır biz men.* ‘ve üç şı arpadan fazla eksek ikimize eşit ekin yetiştiripekeriz’ (RH09, 16-17-18-19).

Bag (II): kat, deste, balya. [EDPT *bag* ‘demet, deste, bağ, paket’ Clauson, 1972, s. 310b; ETG *bag* ‘bağ, bohça, bölük’ Gabain, 2003, s. 266; EUTS *bag* ‘bağ, bent, köstek’ Caferoğlu, 2011, s. 30; EUTG *bag* ‘bağ, bölük, demet’ Eraslan, 2012, s. 555; KB III *bag* ‘bağ, düğüm, bağlayacak ip’ 2015 *iki neñ turur ilke bağı beki* Arat, 2007, s. 219; DLT¹ *bag* ‘bağ,

düğüm, bağlanacak ip odun ve benzzeri bağlamları' Atalay IV 2006, s. 59; DLT² *bāg* 'bohça vb. şeyler için bağ' 275/239 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 569].

SUK *borluknuñ satığı yüz iki bag böz-ni bitig kılmuş kün üze men sada tükel* aldım. 'Bağın fiyatı (olan) yüz iki deste pamuğu belgenin yapıldığı günde ben Sada (pamuğun) hepsini aldım' (Sa10, 5-6).

Baglık: kat, deste. [EDPT *baglık* 'bağlı' bağ adından addan ad yapan +IIk eki getirilerek oluşmuştur. Clauson bu kelimeyi *baglık* altında verir 1972, s. 314b; EUTS *baglig* 'bohça, paket' Caferoğlu, 2011, s. 31; KB Ø; DLT Ø].

SUK *Yüz iki baglık böz [uzu]n [k]arısı bile bergü* 'yüz (tane) iki katlı kumaşı uzun arşın ile verip...' (Sa09-6-7).

Bütün: tam. [EDPT *büt-* 'tamamlamak' eyleminden türemiştir Clauson, 1972, s. 308b; ETG *büdün*, *bütün* 'bütün' Gabain, 2003, s. 271; EUTS *büdün* 'bütün' Caferoğlu, 2011, s. 56; EUTG *bütün* 'bütün' Eraslan, 2012, s. 564; KB III *bütün* 'doğru, dürüst, sahil, bütün' Arat, 1979, s. 121; 2792 *könül til köni tutsa kıkı bütün* Arat, 2007, s. 291; DLT¹ *bütün* 'doğru, dürüst, sahil, bütün' I, 224-6 Atalay IV 2006, s. 127; DLT² *bütün* 'doğru, gerçek, güvenilir sağlam 119/106 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 608].

SUK *bo bitigteki t(a)varka tutup on tamga bütün kümüş yastukı...* 'Bu sözleşmedeki malın kimin aldığını on damgalı tam gümüş yastukı...' (WP06, 14-15).

Egsük: eksik, tam olmayan. [EDPT *egsük* 'eksik, noksan, yetersiz' Clauson, 1972, s. 116b; ETG *egsüg* 'eksik' Gabain, 2003, s. 263; EUTS *egsük* 'eksik, eksiklik' Caferoğlu, 2011, s. 70; EUTG *egsük* 'eksik, yoksun' Eraslan, 2012, s. 566; KB III *egsük* 'eksik' Arat, 1979, s. 144; 3743 *maña kılmaz egşik törütgen idim* Arat, 2007, s. 376; DLT¹ *egşik* 'eksik' I, 105-14 Atalay IV 2006, s. 175; DLT² *egşik* 'esik olan şey'. *Eksik para için egşik yarmak denir* 65/51 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 635].

SUK *men kaytso tu iglep alıp kün egşikün köni berür men.* 'ben Kaytso Tu sahiplenip eksik günlerimi tam veririm (tamamlarım) (PI01 18-19).

Egsüksüz: eksiksiz, tam. [EDPT *egsüksüz* 'tam, eksiksiz' Clauson, 1972, s. 118a; EUTS *egsüksüz* 'eksiksiz' Caferoğlu, 2011, s. 70; EUTG *egsüksüz* 'eksiksiz' Eraslan, 2012, s. 567; KB III *egşik* madde başına bağlı olarak verilmiştir Arat, 1979, s. 144; 4978 *sen aymış sözüñ barça egşiküzün* Arat, 2007, s. 497; DLT Ø].

SUK *bo bitig kılmuş kün üze men kutlug taş üç yüz beş otuz kunpuni bir egşiküz tükel s(a)n(a)p bertim men yég yme tükel s(a)nap altım.* 'Bu anlaşmayı yaptığımız gün ben

Kutlug Taş 325 kunpuyi eksiksiz sayıp verdim; ben Yig de hepsini sayıp aldım' (SUK Sa02,6-9).

Kop: bütün, hep. [EDPT *kop* 'bütün, hep' Clauson, 1972, s. 579b; OTG *kop* 'hep, tümüyle, tamamıyla' Tekin, 2003, s. 248; ETG *kop* 'hepsi, çok' Gabain, 2003, s. 282; EUTS *kop* 'çok, hep, bol' Caferoğlu, 2011, s. 182; EUTG *kop* 'bütün hep' Eraslan, 2012, s. 583; KB Ø; DLT¹ *kop* 'çok, pek abartma edatı' I, 319-10 Atalay IV 2006, s. 345; DLT² *kop* 'çok bol oldukça; mübalağa ve kuvvetlendirme sözü' *kop edgü neñ* 'çok iyi şey' 169/139 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 728].

SUK *neçe oğlanlarım bolza ol oğlan-lar birle teñ öñ üliş kopı birür-men*. 'Kaç oğlanım olsa onlar birle eşit pay ve kendisine düşen payın hepsini veririm' (Ad03, 16-17-18)

Teñ: eşit, benzer, denk. [EDPT *teñ* 'eşit, denk' Clauson, 1972, s. 231; ETG *teñ* 'ölçü' Gabain, 2003, s. 298; EUTS *teñ* 'denk, eşit, her çeşit, her nevi, benzer; ağırlık, kadar, ölçü' Caferoğlu, 2011, s. 233; EUTG *teñ* 'denk, eşit, pamuk ölçü birimi' Eraslan, 2012, s. 607; KB Ø; DLT¹ *teñ* 'denk, akran' III, 355-5 Atalay IV 2006, s. 598; DLT² *teñ* 'denk ve akran' *teñ tuş* 'denk ve akran' 599/491 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 868].

SUK *bu 'ok ögen-te bu yer teñince iki yer bërıp alzunlar* 'Mutlaka bu nehir üzerinde, bu yere denk iki yer verip alsınlar' (Sa03, 3).

Teñlig: eşit, denk, aynı. [EDPT *teñlig* 'aynı miktarda, kadar; düzgün, düzenli' Clauson, 1972, s. 520b; EUTG *teñlig* 'denk' Eraslan, 2012, s. 608].

TT X *teñlig* 'eşit, aynı, denk, benzer' *maña teñlig kisig*. 'Bana benzer kadın' (499).

SUK *bu ok yir teñlig iki yir birip alşunlar yulşunlar*. 'Bu yerin aynısına denk iki yer verip alsınlar' (Sa08, 19).

Tüz: aynı, eşit; düz, doğru, kusursuz. [EDPT *tüz* 'eşit, denk' Clauson, 1972, s. 571b; OTG *tüz* 'itaatli, barışık, kavgasız' Tekin, 2003, s. 256; TKBT *tüz* 'doğru, adil, dürüst' Ercilasun, 2016, s. 508-509; ETG *tüz* 'düz, sakin, o kadar, tamam' Gabain, 2003, s. 303; EUTS *tüz* 'düz, doğru, kusursuz' Caferoğlu, 2011, s. 260; EUTG *tüz* 'düz, tam aynı' Eraslan, 2012, s. 615; KB Ø; DLT¹ *tüz* 'düz' I, 121-8 Atalay IV 2006, s. 680; DLT² *tüz* 'eşit, denk' *biş ernek tüz ermes* 'Beş parmak eşit değildir' 73/60 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 914].

SUK *Sambodu bile tüz üleşip alzunlar* 'Sambodu ike eşit paylaşarak alsınlar' (SUK Ado2, 13).

Yarım: yarım. [EDPT *yarım* 'yarım, yarı; tek seferde ayrılmış, yarım' Clauson, 1972, s. 968b; ETG *yarım* 'yarım' Gabain, 2003, s. 309; EUTS *yarım* 'yarım' Caferoğlu, 2011, s. 287;

EUTG *yarım* ‘yarım’ Eraslan, 2012, s. 621; KB III *yarım* ‘yarım’ Arat, 1979, s. 526; 6059 *yarım suv içip kodtum erse yarım / yarım kalgay erdi tirigliklerim* Arat, 2007, s. 601; DLT¹ *yarım* ‘bir şeyin yarısı, herhangi bir şeyin ikiye ayrılmış olan parçalarından her biri’ III, 19-11 Atalay IV 2006, s. 749; DLT² *yarım* ‘nesnenin yarısı, yarım’nesnenin yarısı. *alımla yarımı* ‘elma vb. şeylerin yarısı’ 453/355 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 954].

SUK *turı bahşıtın yarım kap bor altım*. ‘Turı Bahşı’dan yarım tulum şarap aldım’ (SUK, Lo30, 3-4).

SUK *kayımtutın üç y(a)rım tas böz aldım*. ‘Kayımtu’dan üç buçuk büyük kumaş aldım’ (SUK Lo13, 4-5).

SUK *k(a)yımtutın bir y(a)rım böz aldım*. ‘Kayımtu’dan bir buçuk kumaş aldım’ (SUK, Lo14, 4).

4.1. +Ar üleştirme ekiyle olan kelimeler

İkirer: ikişer, her ikisi. [EDPT **ekkirer* ‘ikişer, her ikisi’ Clauson, 1972, s. 115b; KB Ø; DLT Ø].

Üçer: üçer. [KB Ø; DLT Ø].

SUK *<n>ogoytın üçer böz aldım mız*. ‘Nogay’dan üçer kumaş aldık’ (SUK, Lo12, 5).

Altırar: altışar. [KB Ø, DLT Ø].

SUK *küz yanıka altırar bözni köni ber<i>r biz*. ‘Güz başında altışar kumaşı doğrudan veririz’ (SUK, Lo12,6-7).

Törter: dörder. [KB Ø, DLT Ø].

SUK ... *üçegü birisi törter s(i)tır tüz tutup yorızunlar*. ‘... üçümüzden birisi dörder sıtırı eşit ölçüde tutup ona göre davransınlar’ (WP04, 29).

4.2. +AgU birliktelik ekiyle olan kelimeler

İkegü: her ikisi, ikisi. [EDPT **ekkegü* ‘ikinin birliktelik halidir’ Clauson, 1972, s. 105b; OTG *ikegü* ‘iki, iki parça, iki bölüm’ Tekin, 2003, s. 244; EUTS *ikegü* ‘ikisi bir arada, her ikisi’ Caferoğlu, 2011, s. 91; EUTG *ikegü* ‘her ikisi’ Eraslan, 2012, s. 572; KB Ø; DLT¹ *ikigü* ‘ikisi’ II, 45-13 Atalay IV 2006, s. 228; DLT² *ikigü* ‘ikisi, her iki’ *barırlar ikigü* ‘ikiniz gidin’ 289/246 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 663].

SUK *bizniñke y(a)rp yanıka edgüke ikigüke yunırlaklık kunpu kergek bolup...* ‘Bize Yarp Yaña ve Edgü’ye ikimize kullanmak için kuanpu gerekli olunca...’ (Sa03, 1-2)

Üçegü: üç kişi olarak, üçü birlikte. [EDTP *üçegü* ‘her üçü, üçü birlikte’ Clauson, 1972, s. 25b; OTG *üçegü* ‘üçü birlikte’; *buçegü* ‘bu üçü’ Tekin, 2003, s. 257; 241; EUTS *üçegü* ‘üçü bir arada’ Caferoğlu, 2011, s. 270; EUTG *üçegü* ‘her üçü, üçü birden’ Eraslan, 2012, s. 617; KB III *üçegü* ‘her üçü’ Arat, 1979, s. 503; 3573 *üçegü tatıgları tüz teñ turur* Arat, 2007, s. 359; DLT Ø].

SUK *bu künte ken negü yme kalan basıg bolsar üçegü kalanımızka üleşip berür biz...* ‘Bugünden sonra ne kadar kalan ve basıg vergisi varsa üçümüz kalan vergisini paylaşıp veririz’ (Mi05, 8-9).

5. Hesabın Sorusu

Bir matematik kitabının içerisinde konuyu anlamak için sorulan problem bir hesap sorusudur. Ancak hesabın sorusu, bu dar tanımdan daha geniş bir alana işaret eder. Hesap eylemini gerçekleştirmek için akli harekete geçiren her soru veya soru değeri taşıyan cümle hesabın sorusu olarak değerlendirilebilir. Soru nesneyi / nesnenin türünü, nesnenin miktarını, nesnenin değerine denk düşen bir başka nesnenin miktarını (para, sıvı vb.) ve nesneyle ilişkili olan her türlü zamanı buldurmaya yönelik olabilir. Hesap kavramı kendinde sorusunu muhafaza eder. En basit pazar alışverişinde bile kilosu 3 lira olan domatesten kaç kilo alınacaksa, ne kadar para ödeneceği hesaplanır.

Kaç, ne, ne kadar, ne miktar, ne zaman vb. soru zamirleri / sıfatı, bize soruyu veya soru değeri taşıyan cümleyi verir. Söz varlığı açısından bakıldığında *kaç* kelimesinin Uygur sivil belgelerinde bugünkü baskın anlamı olan ‘ne kadar’ dışında ‘birkaç’ anlamında da kullanıldığı görülür. Aynı kullanım KB’de de devam eder: *bularda basa kaç kutu bar adın* (Arat, 2007, s. 438 / 4355). ‘Bundan sonra daha birkaç zümre vardır’ (Arat, 2003, s. 315). Bu sebeple *kaç* ifadesinin bu dönem için kesin olarak soru anlamı taşıdığını söylemek yanlış bir yorum olur. Uygur sivil belgelerinde, KB ve DLT’de geçen, *negü* ‘ne kadar’, *neçe* ‘ne, ne kadar, nasıl’ gibi soru zamiri / sıfatı niteliği taşıyan kelimelerin de kesin bir soru anlamını taşıdıklarını söylemek mümkün değildir. Ör. *bo yer eñizke] negü erti berti kel[s]er men kaymuş señün bilmez men* ‘bu toprağa ne kadar ert bert vergisi gelse ben Kaymış Señün sorumlu değilim’ (RH01, 4-5) gibi.

Gündelik hayatın içerisinde hesapla ilgili sorular, otomatik bir şekilde zihinden sorulur ve işlemi yapılır. Uygur sivil belgelerinde de bu tür hesap sorularına rastlanmıştır. Bunlar şu birkaç örnekle gösterilebilir:

SUK *balık borluk taştın kaç bölük yerniñ satagı altı yüz yastuk çao içindin yüz yastuk bėrip kalgan beş yüz yastuk çao kaldı.* ‘Şehrin dışındaki üzüm bağında bulunan birkaç yerin fiyatını 600 yastuk kâğıt para (sözleştik), (bunun) içerisinde 100 yastuk verip geriye 500

yastuk kâğıt para kaldı' (Mi17, 4-6). Bu örnekte kaç para verildiği, verilen paradan geriye ne kadar kaldığı gibi basit bir hesaplama bilgisi verilmiştir. Kalgan 'kalan' kelimesi günümüzde de geriye kalanı temsilen kullanılan bir matematik terimi olarak yaşamaktadır.

SUK *kaytso tu üze bolup köni berür men üç yıl tükemeginçe üntürmez men apam ünütür<ür> men teser men bo kümüşüg bermiş küntin berüki asığı bile köni berür men.* 'Ben Kaytso Tu'ya tam olarak veririm. Üç yıl geçmedikçe iade etmem. Eğer iade ederim dersem bu gümüşü verdiğim günden itibaren faizi ile tam olarak veririm' (PI01, 21-25). Burada kişinin gümüşü verdiği günden daha erken bir iade durumunda ne kadar faiz ödeyeceğini hesaplayabildiği görülür. Soru, verdiği gün ve erken iade günü arasındaki ödenecek faiz bedelini bulmaya yöneliktir.

SUK *bu künte ken negü yme kalan basıg bolsar üçegü kalanımızka üleşip bërür biz...* 'Bugünden sonra ne kadar kalan ve basıg vergisi varsa üçümüz kalan vergisini paylaşıp veririz' (Mi05, 8-9). Bu cümlede de *kalan* ve *basıg* vergilerinin ne kadar olduğu ve bunun üç kişi arasındaki ödenecek tutarı hesap edilir.

6. Hesabın Eyleyeni: Hesabı gerçekleştiren kişiler

Herhangi bir matematik kitabındaki hesap sorusunda hesabı eyleyenlerin çok önemli olmadığı açıktır. Burada amaç, daha çok işlemin sürece girmesi için şahıs figüründen faydalanmak üzerinedir. Ör. *Bir tüccar bir malı etiket fiyatının %30 eksisine alıp etiket fiyatının %5 fazlasına satmıştır*, şeklinde başlayan bir problemde şahıstan çok şahsın gerçekleştirdiği eylem önemlidir. Bununla birlikte yaş, kesir, işçi veya fonksiyon, denklem vb. gibi problemler de daha çok nesneyi buldurmaya yönelik sorulardır.

Gündelik hayatta ise hesabın eyleyeni önemlidir. Çünkü şahıs, hesabın yapılmasının gerekçesi, alınan veya satılan nesnenin güvenilirliği, ödemenin hangi makama yapılacağı gibi soruları da beraberinde getirir. Ör. Bir deprem vergisinin *nereye, kime, ne zaman, ne kadar* ödeneceğinin bilinmesi gibi. İncelenen söz varlığında hesabı eyleyenler, günlük hayatta yapılan her türlü hesap işlemini gerçekleştiren kişilerdir ve önemlidirler.

Alımçı: alacaklı borçları toplayan kişi. [EDPT alımçı 'alacaklı' Clauson, 1972, s. 146b; EUTS alımçı 'borç veren' Caferoğlu, 2011, s. 11; EUTG alımçı 'alacaklı' Eraslan, 2012, s. 549; KB Ø; DLT¹ alımçı 'alıcı, alacaklı' I, 75-18 Atalay IV 2006, s. 19; DLT² alımçı 'alacaklı' alımçı arslan birimçi sıçgan 'Alacaklı borçluya karşı gücü bakımından aslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçgan gibidir' 206/176 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 589].

SUK *Biz(n)iñ onlukumuz yüzlükümüz alımçımız berimçimiz akamız inimiz kim kim me bolup çam çarım kılmazunlar.* ‘Bizim onluğumuz, yüzlüğümüz, alacaklımız, borçlumuz, büyüğümüz, küçüğümüz hiç kimse itiraz etmesin’ (Sa26 13-14).

Alguçı: alıcı, müşteri. [*alguçı* ‘alıcı’ Ayazlı, 2016, s. 44; KB Ø; DLT Ø].

SUK *alguçika birgüçike inçge ayıtıp men pusartu sinkay k(a)ya bitidim.* ‘Alıcı (ve) satıcıya tam olarak/dikkatli şekilde sorarak ben, Pusartu Sinkay Kaya yazdım’ (Sa01, 18).

Bërgüçi: satıcı. [*bërgüçi* ‘satıcı’ Ayazlı, 2016, s. 79; KB Ø; DLT Ø].

SUK *alguçika bërgüçike inçge ayıtıp men pusartu sinkay k(a)ya bitidim* ‘Alıcı (ve) satıcıya tam olarak/dikkatli şekilde sorarak ben, Pusartu Sinkay Kaya yazdım’ (Sa01, 18).

Bërimçi: borçlu. [EDPT *bërimçi* ‘borçlu’ Clauson, 1972, s. 366b; EUTS *bërimçi* ‘borçlu’ Caferoğlu, 2011, s. 44; EUTG *bërimçi* ‘borçlu’ Eraslan, 2012, s. 559; KB Ø; DLT¹ *bërimçi* ‘borçlu’ I, 75-18 Atalay IV 2006, s. 84; DLT² *alımçı arslan bërimçi sıçgan* ‘Alacaklı borçluya karşı gücü bakımından aslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçan gibidir’ 206/176 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 589].

SUK *...alımçım bërimçim kim kim me bolup çam çarım kılsarlar.* ‘...alacaklım, borçlum her kim itiraz ederse...’ (Sa29, 11).

Bitkeçi: yazıcı. [EDPT *bëtke:çi* ‘yazıcı/kâtip ve sekreter’ Clauson, 1972, s. 304b; ETG *bitkeçi* ‘yazıcı’ Gabain, 2003, s. 269; EUTS *bitgeçi / bitigeçi / bitigüçi* ‘Kâtip yazıcı’ Caferoğlu, 2011, s. 45; EUTG *bitkeçi* ‘yazıcı’ Eraslan, 2012, s. 560; KB Ø; DLT Ø].

SUK *men baçak turmuş bitkeçi elke bodunka üç kata inçge ayıtıp bitidim.* ‘Ben yazıcı Baçak Turmuş topluluğa üç defa dikkatlice sorup yazdım’ (Mi20, 19-20-21).

Borlukçı: bağcı, bahçevan. [EDPT *borlukçı* ‘bağcı, bahçıvan’ Clauson, 1972, s. 366a; EUTS *borlukçı* ‘bahçıvan’ Caferoğlu, 2011, s. 47; EUTG *borlukçı* ‘bağcı, bağ sahibi, bahçıvan’ Eraslan, 2012, s. 561; KB Ø; DLT Ø].

SUK *inal koçtın yüz iki y(a)rım bağlık böz alıp bizni bile kalançı turını borlukçı berip...* ‘İnal Koç’tan iki buçuk katlı 100 pamuklu kumaş alıp bizi ve kalançı Turu’yı borlukçı (bağcı, bahçevan) olarak verip...’ (Mi20, 7-9).

Kalançı: kalan vergisi toplayan kişi. [*kalançı* ‘kalan verisi toplayan kişi’ Özyetgin 2004a, s. 45; EUTS *kalançı* ‘kalan vergisi toplayan memur’ Caferoğlu, 2011, s. 162; KB Ø; DLT Ø].

SUK *inal koçtın yüz iki y(a)rım bağık böz alıp bizni bile kalançı turını borlukçı berip...* ‘İnal Koç’tan iki buçuk katlı 100 pamuklu kumaş alıp bizi ve kalançı Turu’yı borlukçı (bağcı, bahçevan) olarak verip...’ (Mi20, 7-9).

Tanuk: tanık. [EDPT *tanu-* ‘tanımak, bizatihi tanımak’ eylemine dayandırır. Clauson, 1972, s. 518b; ETG *tanuk* ‘tanık, şahit’ Gabain, 2003, s. 296; EUTS *tanuk* ‘tanık, şahit’ Caferoğlu, 2011, s. 224; EUTS *tanuk* ‘tanık’ Eraslan, 2012, s. 605; KB III *tanuk* ‘tanık, şahit’ Arat, 1979, s. 383; 3572 *negü kılding erse yıl ay kün tanuk* DLT¹ *tanuk* ‘şahit, tanık’ I, 18-2 Atalay IV 2006, s. 572; DLT² *tanuk~ tanük* ‘şahit’ 13/7 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 852].

SUK *bo nişan t(a)nuk men iş bukanıñ ol.* ‘Bu tamga tanık ben İş Buka’nındır’ (Mi20, 22).

Taypoaşın: kefil. [Çinceden ödünçlemedir Ayazlı, 2016, s. 227; KB Ø; DLT Ø].

SUK *biz inç buka arug iştin taştın bar yok bolsar biz birle alguçı tuñsu taypoaşın...* ‘Biz İnç Buka ve Arug kaçarsak alıcı, suçlu, kefil...’ (Mi17, 12).

Tuñsu: müşterek borçlu. [Çinceden ödünçlemedir Ayazlı, 2016, s. 248; KB Ø; DLT Ø].

SUK *biz inç buka arug iştin taştın bar yok bolsar biz birle alguçı tuñsu taypoaşın...* ‘Biz İnç Buka ve Arug kaçarsak alıcı, suçlu, kefil...’ (Mi17, 12).

7. Hesabın Kaydı

Hesabın kaydı muhasebe defterleri ve bu defterlerin alt birimleri olan fatura, dekont, senet, sözleşme veya vasiyet değeri taşıyan belgeler ile tutulur. Aşağıdaki belgeler Uygur sahasında senet ve vasiyetname özelliği gösteren belgelerdir. Bu iki belge türü farklı açılardan yapılacak hesaplama işlemlerine hizmet ederler⁶.

Ata bitig: vasiyetname. [*ata bitigi* ‘baba yazısı’ vasiyetname, bilhassa babanın çocuklarıyla ilgili vasiyeti Arat 1964; *ata bitig* ‘vasiyetname’ Özyetgin, 2005, s. 110; KB Ø; DLT Ø].

SUK *... ata bitigi yorızun tēp bar üçün bitig* ‘... vasiyetname geçerli olsun deyip var olan seneti ...’ (WP04, 30)⁷.

Baş bitig: ana senet / sözleşme. [*baş bitig* ‘ana senet’ Ayazlı, 2016, s. 72; KB Ø; DLT Ø].

⁶ Makale çerçevesinde belli başlı olanlar dikkate alınmışsa da bu konuyla ilgili örnekler genişletilebilir. Arat’ın Eski Türk Hukuk Vesikaları isimli makalesinde benzer örnekler vardır. Ör. *vuçua, buçua bitig*; kaybolan *baş bitig* veya *bitig* yerine geçmek üzere tanzim edilen vesikaya delalet eder; satın alınmış olan bir bağın *baş bitig*’i aranıp bulunamadığı, sonra meydana çıktığı takdirde *vuçua* olacağı hakkında resmi dairece, kızıl damgalı bir vesika tanzim edilmiştir (80/04) Ayrıntı için bk. 1964.

⁷ Ayazlı *ata bitigi* ifadesini ‘ata seneti’ olarak çevirmiştir 2016: 544. Bu çalışmada Arat ve Özyetgin’e uyarak vasiyetname olarak çevrilmesi uygun görülmüştür.

SUK *turınıñ borluknuñ maña kılıp bermiş baş bitig ıdış bitig ol soñ bayan çın bitig ol tēp* ‘Turının üzüm bağını bana verdiği ana sözleşme ödeme senetidir. Sonraki gerçek sözleşmedir deyip...’ (Mi21, 2-3).

Bitig: senet. [EDPT *bitig* ‘kitap, yazı, belge’ Clauson, 1972, s. 301a; OTG *bitig* ‘yazı, yazıt, kitabe, kitap’ Tekin, 2003, s. 241; ETG *bitig* ‘yazı, harf, mektup, vasiyetname, kitap’ Gabain, 2003, s. 269; EUTS *bitig* ‘yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname’ Caferoğlu, 2011, s. 45; EUTG *bitig* ‘yazı, mektup, metin’ Eraslan 2012, s. 560; KB III *bitig* ‘mektup’ Arat, 1979, s. 94; KB III’de her ne kadar mektup anlamı dışında bir anlam verilmemişse de Arat KB’de hazinedarın nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir beyitin çevrisinde ‘hesap kaydı tutulan belge’ anlamında ‘kayıt’ kelimesini kullanmıştır. 2773 *sakışig bitigin küdezse kalır* Arat, 2007, s. 289; DLT¹ *bitig* ‘kitap, yazma, yazış, yazılı şey, kâğıt’ I 71-27 Atalay IV 2006, s. 96; DLT² *bitig* ‘kitap, mektup, yazılı kâğıt’ 48/34 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 590].

SUK *men ara t(e)mür turıka bitig berür men* ‘Ben Ara Temür Turı’ya senet veriyorum’ (Mi21, 1).

Çın bitig: gerçek senet/sözleşme. [EDPT *çın* ‘gerçek, doğru’ Clauson kelimenin Çince’den ödünçleme olduğunu belirtir Clauson, 1972, s. 424a; ETG *çın* ‘dürüst, doğru’ Gabain 2003, s. 272; EUTS *çın* ‘gerçek, gerçeklik, doğru’; *çın bitig* ‘gerçek senet, sözleşme’ Caferoğlu, 2011, s. 61; EUTG *çın* ‘gerçek, doğru’ Eraslan 2012, s. 565]. Kelime Uygur sivil belgelerinde *çın baş bitig* olarak da geçer. KB III *çın* ‘gerçek, doğru, sahil’ Arat, 1979, s. 130; 2748 *yaragay anı çın firişte tēse* Arat 2007, s. 287; DLT¹ *çın* ‘doğru, gerçek, sahil’ I, 339-13 Atalay IV 2006, s. 149; DLT² *çın* ‘doğru, güvenilir, doğruluk’ 171/147 Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 623].

SUK *turınıñ borluknuñ maña kılıp bermiş baş bitig ıdış bitig ol soñ bayan çın bitig ol tēp...* ‘Turının üzüm bağını bana verdiği ana sözleşme ödeme senetidir. Sonraki gerçek sözleşmedir deyip...’ (Mi21, 2-3).

Idış bitig: ödeme seneti, geçici senet. [Clauson’da geçmeyen bu kelimeyi Ayazlı *ıdış* ‘ödeme, silme’ anlamındaki kelimedenden hareketle ‘ödeme seneti’ olarak anlamlandırır Ayazlı, 2016, s. 119; Özyetgin ise kelimeyi ‘geçici senet’ olarak verir 2014, s. 48; KB Ø; DLT Ø].

SUK *turınıñ borluknuñ maña kılıp bērmiş baş bitig ıdış bitig ol soñ bayan çın bitig ol tēp...* ‘Turının üzüm bağını bana verdiği ana sözleşme ödeme senetidir. Sonraki gerçek sözleşmedir deyip...’ (Mi21, 2-3).

Ög bitig: temel esas senet/sözleşme. [EDPT Clauson kelimenin temel anlamı olan ‘anne’ kelimesine yer vermiş, SUK metinlerinde geçen anlamına değinmemiştir. Clauson, 1972, s. 99a; KB Ø; DLT Ø].

SUK ...*sekiz sızır kümüşüg men yuka altım ög bitigin tutıp basa tog<r>ilka çamım yok* ‘sekiz sızır gümüşi ben Yuka aldım. Ana sözleşmeyi parçalayıp Basa Toğrı’la itiraz edemem’ (Mi07, 6-8).

Ülüş bitig: vasiyetname. [*ülüş bitig* ‘vasiyetname’ Özyetgin, 2004a, s. 110; KB Ø; DLT Ø].

SUK ...*atamıznuş ülüş bitigindeki negüsin...* ‘...babamızın miras sözleşmesine göre neyi...’ (WP06, 12).

8. Hesabın Oluşturduğu Kültürel Çevre

Uygur sivil belgelerinde muhasebe ve ticaret hesaplarının ön planda olduğu görülür. Yamada’nın Uygurlarda satış belgelerinin şekilleri üzerine hazırladığı makalesinde değindiği çoğu unsur, Uygurlarda hesabın çoktan muhasebe boyutuna geçtiğinin örneğidir. Yamada satış sözleşmelerinde isimler (satan ve satın alınan), satılan mal, tarih bilgisi, fiyat vb. bilgiler üzerine ayrıntılı bilgiler verir (Yamada *çev.* Naskali, 1993). Arazi, köle, hayvan, herhangi bir mal alım satımı veya kiralanması, bunların çalıştırılması, satın alınan ürünün kalitesi, getirisi, götürüsü; miras hukuku gibi konuların kaydının tutulması, işlepte ceza ve yaptırımların olması ve bu uygulamaların halk düzeyinde yapılması bir medeniyet oluşumunun nüveleridir. Ayrıca, Uygurlarda hesap kültürünün nasıl bir sistem üzerinden geliştiğinin de göstergeleridir. Bu bakımdan kültürel açıdan temel hesaplamaların yapıldığı bir çevrenin oluştuğu söylenebilir. Bu çevreye daha yakından bakılırsa:

Muhasebe ve ticarete kâr-zarar ve gelir-gider arasındaki denge son derece önemlidir. Bu dengenin hesaplanması için dört işlem yanında orantı hesabının da bilinmesi gerekir. Uygur sivil belgelerinde *asıg* ‘kâr’, *yas* ‘zarar’, *asıgçı* ‘faizci / tefeci’ gibi kelimelerin varlığı ve bu kelimelerin bağlamları Türklerde kâr-zarar hesabının yapıldığının göstergesidir. Uygur Türklerinin o dönemde, kâr ve zarar arasındaki farkı hesaplayacak kadar orantı bilgisine sahip oldukları pekâlâ söylenebilir.

Uygurların kesirli işlem yaptıklarını söylemek de mümkündür. Tamın buçuk, çeyrek, üçte bir gibi ifadesi kesirlidir ve bunlar üzerinden işlem yapmak bir derece daha gelişmiş bir aritmetik bilgisine sahip olmayı gerektirir. Uygur sivil belgelerindeki söz varlığında *yarım* kelimesinin kullanıldığı görülmüştür. Kesirli ifadede yarım $\frac{1}{2}$ ye tekabül eder. Aşağıdaki örnek dikkatle incelediğinde Uygurların bu kesirli ifadeleri ustalıkla kullandığı görülür:

sıkapta üstün altın yerte yarımnu çaçakta on iki şıg yerte y[a]rımnu y(e)ne adakta sekiz şıg yerte yarımnu y(e)ne adırı sinta /// şıg yerte yar[ım]nu y(e)ne yol toganta üç şıg yerte

y[arım]nı y(e)ne bukapaçı kırata sekiz şığ y[ert]e yarımını ... ‘Sıkap’taki yukarı ve aşağıdaki toprakların yarısını, Çaçak’taki 12 şığ topraktan yarısını (12 şığ toprağın $\frac{1}{2}$ si), yine Adak’taki 8 şığ topraktan yarısını (8 şığ toprağın $\frac{1}{2}$ si)...’ (Ayazlı, 2016, s. 551). Metinde geçen bilgilerden sadece biri üzerinden hareket edildiğinde bile, örneğin *Çaçak’taki 12 şığ topraktan yarısını (12 şığ toprağın, $\frac{1}{2}$ si)* gibi, ifadenin hesap açısından açıklımının şöyle bir sıralamaya muhtaç olduğu anlaşılır: 12 şığ toprağın $\frac{1}{2}$ ’sinin bulunması için şığ ölçüsünün değerine göre 1 şığ toprağın ne kadar ettiğinin, daha sonra 12 şığ toprağın ne kadar ettiğinin ve son olarak da bu ederin yarısının ne kadar ettiğinin bilinmesi gibi bir dizi işlemin yapılması gerekir. Uygurların bu hesapları hangi tür çözüm teknikleriyle çözdüklerine dair bir bilgi olmasa da bu bilginin hesaplanmasında orantı kanununun uygulanması gerektiği kesindir.

Uygurlardaki hesap kültürüne katılması gereken önemli ve dikkat çekici bir unsur da temel geometrik şekillerin kullanımınıdır. *üçkil~üçgil~üçgül* ‘üçgen’, *törtkil~törtgil~törtgül* ‘dörtgen / kare’ bu söz varlığında karşılaşılan geometrik şekillerdir. Bunlardan *üçkil* ifadesi Uygur belgelerinde bir Buddha rahibinin elinin parmaklarını üçgen şekline getirmesini anlatan bir cümlede geçer: *Üçkil* ‘üç köşeli’ *Enreklerin kabşurup tik üçkil kulu...* ‘Parmakların kavuşturup dikerek üç köşeli kılarak...’ (TT V, 54). *Törtkil* ise Uygur dinî metinlerinde bir *şeklin* ve sivil belgelerde ise bir *bahçe* ve *döşegün* tasvirinde kullanılmıştır. *Törtkil* ‘kare, dörtgen, dört köşeli, murabba’: *Bir törtkil huatu yanlıg bediz yanın kulu tegindim* ‘Bir dörtlü diyagram gibi resim ve şekil tamamladım.’ (Xuanzang-Biogr. 1996, 231-232’den aktaran Eraslan, 2012, s. 200). *Üç törtkil töşek* ‘üç (tane) dörtgen döşek...’ (SUK, WP03, 3). *Yene törtkil çugdaki tört şığ yerimni* ‘ve dörtgen bahçemdeki dört şığ yerimi’ (SUK, Mi28, 4). Aynı kavramlar benzer şekilde DLT’de de görülür: *üçgil~üçgül* ‘üçgen; üç köşesi olan şey’ 65/52 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 929). *(törtgil~törtgül) törtgil~törtgül ew* ‘kare biçiminde ev’ 625/521 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 897). Bu örneklerden İslami çevreden de önce Uygurların geometriyi bir bilim olarak bilmeseler de herhangi bir yapıyı görsel olarak geometrik şekil olarak algıladıkları söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada incelenen Uygur sivil belgelerindeki söz varlığından hareketle Uygurlarda hesap kavramı ve kültürü iki açıdan ele alınabilir. Birincisi Uygurların hesabı nasıl dile yansıttıkları, ikincisi hesaplamada ne derece ileri olduklarıdır. Buna göre:

A. Hesabın söz varlığına yansımaları:

Uygurların alışverişte kullandıkları herhangi bir meta, sözlerine bazen belirli bazen de belirsiz bir mal olarak yansımıştır. Günümüzde de bu durum aynı şekilde devam eder.

Uygurlar, hesaplama işlemini aktarırken *eksü-*, *sana-*, *töle-* gibi temel eylemleri kullanmışlar ve hesap işleminde kullandıkları gündelik ifadeleri terim olarak da söz varlığında işleyebilmişlerdir. Bununla birlikte hesabı yaparken *artuk*, *bütün*, *eksik*, *eksiksüz*, *kop*, *teş*, *üçer*, *üçegü*, *törter*, *yarım* gibi kelimelerden yararlanarak işlemin derecesini, durumunu belirleyebilmişlerdir.

Hesabı eyleyenlere bakıldığında, hesap varlığını koruyan ‘hazinedar’, hesabın oluşumuna sebep olan nesneye dönük ‘satıcı’, ‘borçlu’, ‘alacaklı’, ‘tanık’, ‘kefil’ gibi kelimelerin oluşu hesap işleminin etkin bir biçimde kullanıldığını ve tam bir hesap işletim sisteminin varlığını gösterir. Hesap işiyle uğraşan kişiler için kullanılan terimler hemen hemen günümüzdekilerle aynıdır. Belki günümüzde bunların sayısı artmış ve yeni terimler türetilmiş olabilir ancak, temelde hesap işini yapan kişiler bellidir: *alımçı*, *alguç*, *borlukç*, *satıç* gibi.

Vergi işletiminin baskın olduğu Uygurlarda sadece bu tür belgeler için değil, ekili alanların kiralınması, köle alım satımı, borçların ödenmesi ve miras için kayıtlar tutulması hesap akışının kaydının bireyden devlete bir düzen içinde yapıldığının göstergesidir. *Ata bitig*, *baş bitig*, *bitig*, *çın bitig* gibi terimler bunlara en güzel örneklerdir.

B. Uygurların hesap işlemleri bakımından ne derece ileri oldukları:

Uygur sivil belgelerinden Uygurların,

1. Dört işlemi bildiklerini,
2. Kesirli işlem yapabildiklerini,
3. Kâr-zarar oranlarını hesaplayabildiklerini ve gelir-gider durumunu günlük, aylık, yıllık hesap bilgileriyle birlikte kontrol edebildiklerini,
4. Hesapla ilgili soru kavramına aşina olduklarını,
5. Temel muhasebe terimlerine sahip olduklarını,
6. Hesabı etkin bir biçimde kullandıklarını söylemek mümkündür.

Son olarak şu noktaya da dikkat edilmelidir ki başka bir medeniyete ait bilgi, köklerinde benzer bilgi kodlarını taşımayan diğer bir medeniyete, sıfırdan bir unsur olarak yüklenemez. Bu sebeple, Uygurların yukarıda bahsedilen hesapları yapmaları için, temel hesap işlemlerinden daha önceden haberdar olmaları beklenir. Her medeniyet unsurunda olduğu gibi, insanın hesapla ilgili ilişkisinin ihtiyaca göre şekillendiği de açıktır. Bu sebeple, Türk toplumu için İslami

çevrenin etkisinden önce hesap / matematik zayıf, İslamiyetin etkisinden sonra hesap / matematik güçlüdür gibi bir ifade kullanmak yanlış bir algı oluşturabilir. Çünkü devlet mekanizması büyüdükçe hesabın kontrolü için gerekli şartları da büyütme gerektiğinden yeni hesap yolları öğrenilir. Yani, devletin hesabı ile söz varlığına yansıyan hesap kavramı arasında doğru bir orantı olduğunu söylemek mümkündür.

Kısaltmalar

Sözcük Kısaltmaları

bk. Bakınız.

Yun. Yunanca.

Eser Kısaltmaları

DLT¹ Divanü Lûgat-it-Türk, *bk.* Atalay, 2006.

DLT² Dîvânu Lugâti't-Türk, *bk.* Ercilasun-Akkoyunlu, 2014.

E1 Ein Uigurischer Erntesege, *bk.* Zieme (Metin için *bk.* Ayazlı, 2016).

E2 Ein Weiterer Uigurischer Erntesege, *bk.* Zieme ve Molnar (Metin için *bk.* Ayazlı, 2016).

ETG Eski Türkçenin Grameri, *bk.* Gabain, 2003.

EUN Ein Uigurischer Neujahrssege, *bk.* Zieme (Metin için *bk.* Ayazlı, 2016).

EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, *bk.* Caferoğlu, 2011.

EUTG Eski Uygur Türkçesi Grameri, *bk.* Eraslan, 2012.

OTG Orhon Türkçesi Grameri, *bk.* Tekin, 2003.

KT G 5 Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü, 5. satır. *bk.* Tekin, 2003.

SUK Yamada, Nobuo, *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, 3 vols. ed. by J. Oda / P. Zieme / H. Umemura / T. Moriyasu. Osaka, 1993. (Metin için *bk.* Özyetgin, (2004a; 2014); Ayazlı, (2016)).

TT Turkish Turfan Text *bk.* I 1929; II. 1929; III 1930, IV 1930, V. 1931 (W. Bang - A. Von Gabain); VI. 1934 (W. Bang-G.Rachmatı- W Eberhard); VIII. 1954, IX. 1958, X. 1959 (A. Von Gabain).

TKBT Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, *bk.* Ercilasun, 2015.

KT D Kültigin Doğu Yüzü, *bk.* Ercilasun 2015.

BK D 4 Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü, 4. satır, *bk.* Ercilasun 2015.

Şekiller

- Ø Kelimenin kaynakta bulunmadığını belirtir.
~ Kelimenin her iki şeklinin bulunduğunu belirtir.

Kaynaklar

- Arat, R R. (1964). Eski Türklerde hukuk vesikaları. *Journal De la Societe Finno-ougrienne, Helsinki*, 1964 ve *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1, 1, Ankara.
- _____. (2007). *Kutadgu Bilig I*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____. (2003). *Kutadgu Bilig çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- _____. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. Haz. Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N., 47, Seri IV Sayı A 12, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk C. I-II-II-IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmathāvadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erarslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkayonlu, Z. (2014). *Dîvānu Lugāti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2010). Devletin hesabını tutmak: Osmanlı muhasebe matematiğinin teknik içeriği üzerine. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, S. 17, s. 166, İstanbul.
- Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Güvemli, O. (1995). *Muhasebe Tarihi*. C. I, İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Kalafat, Ş. (2015). *Cāmi'ü'l-Hisāb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaymaz, Z. (2002). Türklerde sayı sistemleri. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, 3, 419-429.
- Özyetgin, M. (2003). Eski Türkçede ölçü. *Mustafa Canpolat Armağanı*. (Yay. Aysu Ata Mehmet Ölmez).
- _____. (2004a). *Eski Türk vergi terimleri*. Ankara: Köksav Yayınları.
- _____. (2004b). Eski Türklerde ödeme araçları: kâğıt para çav'ın kullanımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, 1.
- _____. (2005). Eski Türklerde vasiyetname geleneği. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- _____. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- Tokyürek, H. (2014). Eski Uygurca sayı sistemlerinde takı ve artokı sözleri üzerine. *Türkbilg Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 28, 1-12.
- Turkish Turfan Text ABAW Berlin I 1929; II. 1929; III 1930, IV 1930, V. 1931 (W. Bang - A. Von Gabain); VI. 1934 (W. Bang-G.Rachmatı- W Eberhard); VIII. 1954, IX. 1958, X. 1959 (A. Von Gabain).
- Yamada, Nobuo. (1993) Uygur satış mukavelesi belgelerinin şekilleri. (Çev. Emine Gürsoy Naskali). *TDED*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi. C. XXVI, İstanbul.

İnternet Kaynakları

Güncel Türkçe sözlük

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5afe9532193828.13490663 Erişim tarihi: 08.03.2018.

Extended Abstract

Presentation

Accounting is a technique which deals with association and dissociation of numbers in mathematical operations. These operations, which cover simple or complex operations ranging from determination of time to taxation, delimitation of area to market operations is an evidence of urbanization and civilization. From the point of view of the history of Turkish literary language, sources related to accounting from the Early Ottoman period are extant and as a result, a clear idea about the relevant practices can be made for that period. When it comes to earlier Turkish cultures, researchers have attempted to identify the enumeration terminologies, number systems and the contexts where they were used in the Old Turkish period. However, some current terms of this early period such as *a-*, *san-*, *sana-*; *sakış*, *sagış*, *artuk*, *eksük*, *kat*, *bölüg*, *üçkil*, *törtkil* etc. have not been examined in terms of accounting culture. Since the texts about accounting from Old Turkish (6th-13th centuries) lack, capacities of these populations are not thoroughly studied albeit some information about activities regarding to time designation from Kokturk and Uigur periods have been revealed. Uighur Civil Documents, an important source of this study, offer some additional and new hindsight in this respect.

Methods

Texts from the Uighur period are often related to religion. Documents on secular culture pertain rather to the Medieval Koço Turfan Uighur Khanate, revealed after the excavations conducted in Eastern Turkestan by Fin, Russian, British, German, Japanese, French and Chinese researchers at the turn of the 20th century. The aim of this study is to present the lexical field of accounting in pre-Islamic Turkish cultures. To do so a conceptual field is formed according to a classification which covers a wide range of activities, norms and terms relevant to accounting practices. Examples are taken from phrasal quotations given as such and terms pertaining to the study are given in brackets. When the etymology of the term is known, it is given and then their explanations in Modern grammars and dictionaries are cited those as well in *Kutadgu Bilig* and *Divânü Lugâti't-Türk*.

Results and discussions

We can recapitulate our findings in Uigurs accounting practices in two respects. The first is about how these practices are reflected in the language, and the second is about the evaluation of their capacities in this realm.

I. Accounting practices in vocabularies

1. A trading item is sometimes referred to as something precise but sometimes as not. This is as well the case today in some economic exchanges.

2. They articulate the main operations: *eksü-*, *sana-*, *töle-*

3. We can observe some adjectival uses referring to the practices of accounting such as *artuk*, *bütün*, *eksik*, *eksiksiz*, *kop*, *teñ*, *üçer*, *üçegü*, *törter*, *yarım*.

4. Actors of exchanges and accounting are identified (*alımçı*, *alguçı*, *borlukçı*, *satıgçı*) as it is today - even if in actual use their denominations due to the division of labour in the economy are diversified.

5. Keeping the record is the most important part of accounting. During the Uighur period, we see the existence of registration acts from the documents. Terms such as *ata bitig*, *baş bitig*, *bitig*, *çın bitig* are different case in points showing an initial classification of registered acts.

It can be seen that the accounting constitutes a cultural environment in which more trade and related accounts are made. It is noteworthy that annual and monthly income and expenditure calculations are made to have an idea on profit-loss relationships and/ or their balance.

II. How advanced were the Uighur Turks in terms of their account operations:

1. They knew four operations,

2. They were doing fractions,

3. They were able to calculate profit-loss ratios and control the daily, monthly, yearly cycles of the income-expenditure situation,
4. They were familiar with accounting problems and exercises,
5. They had a solid terminology,
6. They made effectively use of accounting in their every day life,

Conclusion

The wide variety of verbs in Uighur texts relevant to the accounting activities lets us think that they had a fair a knowledge of accounting (and trading). Their vocabulary, attesting to a set of practices, changed naturally with their gradual islamization. It must be underlined that technical and cultural transfers from one society or a civilization to another are possible when there are some rudimentary basis and/or conditions of reception for it. Different Turkic societies had adopted variegated accounting norms, principles and techniques from neighboring civilizations and mostly from the Islamicate ones depending on their aptitudes and needs. As a consequence, it would be irrelevant to affirm that accounting capacities of pre-Islamic Turkic societies were limited and those of their Islamized offshoots were notable. One should rather look instead into the affinities between state formation, taxation and accounting practices as well as their interconnected development since there is a positive correlation between development of accounting and state formation.